

Kur'an'ın Öngördüğü Toplumun Temel Özellikleri*

The Main Characteristics of the Society Envisaged by the Qur'an

RESUL ERTUĞRUL**

Öz: İnsanı en iyi tanıyan ve tanıtan Allah, Kur'an'da insandan geniş bir şekilde bahsederek ona yol gösterir, onu rûhen eğitir ve ondan yeryüzünde Allah inancının hâkim olduğu, ahlaka dayalı sosyo-ekonomik bir düzen kurmasını ister. Bu meyanda insanı hedef alan Kur'an, ideal bir insan ve toplum tipi önerir. Kur'an, oluşturmak istediği toplumun iman ve ahlak temeline dayalı olarak ıslah edici fiiller ortaya koymasını, iyi olan şeyleri yerleştirirken kötülükleri ortadan kaldırmaya çalışmasını, adaleti ve hakkaniyeti sağlamasını, İslam ümmetinin kendi içinde ve diğer toplumlarla sosyal yardımlaşma ve barış içinde olarak birliğini muhafaza etmesini istemektedir. Bu makalede Kur'an'ın öngördüğü toplumun özelliklerinin neler olduğu genel hatlarıyla ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, toplum, insan, ahlak, adalet, iyilik.

Abstract: Allah, who knows and identifies the human beings better than anyone, talks about humanity in the Qur'an broadly to guide them, to educate them spiritually in order to ask them to establish a socio-economic regime based on ethics, in which belief of Allah is the ruler. In this context, the Qur'an, which is the targets humanity, offers an ideal human and society type. The Qur'an request the society to spend corrective efforts based on faith and ethics, try to eliminate the bad things while placing good things, provide justice and equity, maintain their unity through being in peace and social welfare with other nations and in its own Islamic society. The aim of this study is putting forward the general outline of the characteristics of the society envisaged by the Qur'an.

Keywords: Qur'an, society, human, ethics, justice, goodness.

* Bu makale, yazarın Anakara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tefsir Bilim Dalı'nda hazırlamış olduğu *Kur'an'a Göre İnsanın Psiko-Sosyal Açısından Değerlendirilmesi* isimli yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

** Yrd. Doç. Dr. | Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Eğitimi Bölümü

Giriş

Bu makalede Kur'an'ın nasıl bir toplumsal düzen istediği, toplum modeli ortaya koyduğu, Kur'an'ın öngördüğü toplumun özelliklerinin neler olduğu ana hatlarıyla ortaya konacaktır. Ancak burada konuya giriş olarak Kur'an'ın genel olarak topluma bakışı ele alınacaktır.

İnsan, tabiatı icabı medenidir ve beşer cinsi için toplumsal hayat bir zarurettir. Aksi takdirde insanlar yaşayamazlar ve Allah'ın insanlar vasıtasıyla dünyayı imar ve onları yeryüzünde halife yapma hususundaki iradesi yerine getirilmemiş olur.¹ İnsan, duyguları, hareketleri ve yaşaması için gıda ve kendisini korumak için sığınaklar araması bakımından hayvandan farksızdır. İnsan ancak fikir ve düşüncesiyle, hemcinsleriyle yardımlaşmasıyla, bunun bir sonucu olarak cemiyetler halinde yaşamasıyla, Tanrı tarafından indirilen buyrukları kabul edip dinî hükümler ile iş görmesiyle diğer hayvanlardan ayrılır.² Bu şekilde yeryüzünün ağır misafiri olan insan, Yaratıcı tarafından diğer varlıklardan ayrı olarak çok farklı ve çok boyutlu ruhsal niteliklerle ve sosyal duyguyla donatılmıştır. Gökler ve yer onun imtihan edilmesi için yaratılarak³ hizmetine sunulmuştur.⁴ Allah, adeta en büyük yatırımını insana yapmıştır.

Kur'an, sosyal varlık olarak insandan, aile hayatından, cemiyet içindeki gruplardan, toplumlardan,⁵ milletlerden, toplumlar arası ilişkilerden bahsederek toplumsal prensipler koyar ve bunlara uyulmasını ister. Böylece Kur'an, insanın toplumsal bir varlık olduğunu kabul eder. Toplumlara tabiatını ve genel çerçevesini çizen ayetlerden biri şöyledir: *“Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Ve birbirinizle tanışmanız için sizi milletlere ve kabilelere ayırdık. Şüphesiz Allah katında en üstünüzün O'na karşı sorumluluk bilinci en güçlü olanınızdır.”*⁶ Yani, hepiniz birbiriniz üzerinde hiçbir kalımsal üstünlüğe

¹ Bk. er-Râzî, Fahrüddin Muhammed (544-604), *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1401/1981, IXXX, 243; İbn Haldun, *Mukaddime (Şark-İslam Klasikleri)*, trc. Zakir Kadiri Ugan, MEB, Yay., İstanbul 1996, I, 100-104; Görgün, Tahsin, “İbn Haldûn”, *DİA*, İstanbul 1999, IXX, 544, 546.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, II, 441.

³ Bk. Hûd 11/7.

⁴ Bk. İbrâhîm 14/32-35; Nahl 16/12; Hac 22/65; Lokman 31/20; Câsiye 45/12-13.

⁵ Toplum, insanların yalnız belli mekânda bir arada yaşamaları değil, aynı zamanda bir düzen içerisinde yaşamalarıdır. Görgün, “İbn Haldûn”, IXX, 544.

⁶ Hucurât 49/13. Genel olarak İslam'ın tarih ve toplum düşüncesinin temeli kabul edilen

sahip olmadan tek bir insanlık ailesine mensupsunuz.⁷ Burada bütün ırkçı, milliyetçi/kavmiyetçi veya kabileci önyargılar (*asabiyye*) kınanmış,⁸ konu ile ilgili başka ayetlerde tarihteki ilk ırkçının ve maddecinin şeytan olduğu belirtilmiştir.⁹

Allah'ın toplumsal kanununu ifade eden bir ayet şöyledir: “Eğer Rabbin dileyeydi bütün insanları tek bir ümmet yapardı. Ama ihtilaf edip durmaktadırlar. Ancak Rabbinin rahmet ettikleri kimseler başka. Zaten onları bunun için yaratmıştır...”¹⁰ Ayetteki ve *lizâlike halekahüm* (Allah, onları bunun için yaratmıştır) ifadesi ile ilgili üç görüş vardır. Mu'tezile'nin çoğunluğunun da benimsediği birinci görüşe göre Allah, insanları rahmet için yaratmıştır. İkinci görüşe göre, Allah, onları ihtilaf için yarattı,¹¹ Üçüncü görüşe göre ise Allah, rahmete ehil olanları rahmet için; ihtilafa ehil olanları da ihtilaf için yaratmıştır. Bu görüş, ayetin bağlamı da dikkate alınarak müfessirlerce tercih edilmiştir.¹² İkinci görüşü benimseyenler ihtilafın ilerlemeyi sağlamasını dikkate almışlardır. Bu yoruma göre insanların ihtilaf etmeleri gerekir ki dünyada arzu edilen ilerleme gerçekleşsin. Çünkü ihtilaf, görünüşte düşmanlık meydana getirir de ihtilafın meydana getirdiği gerginlik insanları yarışa sevk eder ve ileriye itici bir rol oynar.¹³ Eğer Allah, insanları görüş, düşünce ve iradeleri olmaksızın fitrat ve mizaçları gereği tek bir din üzere yaratmış olsaydı o takdirde beşer diye isimlendirilen insan cinsi olmazdı. Bilakis, toplumsal hayatlarında arı ve karınca gibi, ruhî hayatlarında da melekler gibi olurlardı ve aralarında ihtilaf olmazdı. Fakat Allah, hikmeti gereği onları irade sahibi varlıklar olarak yaratarak¹⁴ bu farklılıklarını kavgaya

bir ayet için bk. Bakara 2/213.

⁷ Zamaşeri, Mahmûd b. Ömer, *Tefsîru'l-Keşşâf 'an Hakâiki Çevâmidi't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvî'l fi Vucûhi't-Te'vîl*, Tash.: Muhammed Abdusselâm Şâhin, 3.bs., Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003, IV, 365; Nesefî, Ebi'l-Berekât Abdullah ibnu Ahmed b. Mahmûd, *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vîl*, thk. ve Tahr.: Yusuf Ali Bedivi, 2.bs., Daru'bnü Kesir, Beyrut 1420/1999, III, 357.

⁸ Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir*, trc. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret Y., İstanbul 1996, III, 1057-1058.

⁹ Bk. A'râf 7/12; Sâd 38/76.

¹⁰ Hûd 11/118-119; Zamaşeri, *ümmeden vâhîde* ifadesini “sizin ümmetiniz tek bir ümmettir” (Enbiyâ 21/92) ayetini delil getirerek tek bir millet (dîn), İslam milleti (dini) olarak tefsir etmiştir. *Keşşâf*, II, 421.

¹¹ er-Râzi, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XVIII, 80.

¹² Zamaşeri, *Keşşâf*, II, 422; Nesefî, *Medârikü't-Tenzil*, II, 90; Râzi, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XVIII, 81.

¹³ Ateş, Süleyman, *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul ts., s. 234; Gölcük, Şerafeddin, *Kur'an ve İnsan*, Esra Yay., Konya 1996, s. 170.

¹⁴ Rızâ, Muhammed Reşid, *Tefsîrul'l-Kur'ani'l-Hakim (Tefsîru'l Menâr)*, Daru'l-menâr,

değil de rahmete dönüştürmelerini istemiştir.

Allah'ın toplumla ilgili bir yasası da şöyledir: “*Rabbin, halkları salih ve ıslah edici kimseler iken memleketleri zulüm ile helâk etmez.*”¹⁵ Ayette zulümden kasıt şirktır. Nitekim başka bir ayette “*Doğrusu şirk büyük bir zulümdür*”¹⁶ buyrulmuştur. Yani Allah'ın toplumla ilgili sünneti, milletlerin içinde o yeri ıslah eden, toplumsal ve medeniyetle ilgili işlerinde onları doğruya sevk eden, zulümden ve fesattan sakındıranlar olunca Allah o milletleri inkâr, şirk ve zulümleri sebebiyle helak etmez.¹⁷ Allah'ın kendisi zulmetmekten münezzehe olduğu gibi, halkı ıslah edici olunca zulmedecek olanlar da buna meydan bulamaz. Ve bunun için yalnız salih olmak yeterli olmaz, ıslah edici olmak da şarttır.¹⁸ Doktorların korunma tedbirlerine uydukları sürece Allah toplumları doktorlar sebebiyle hastalıkların yayılmasından koruduğu gibi toplumlar, Allah'ın sünnetine uygun olarak ıslah edenlere uyarlıysa onlar sayesinde helakten korunurlar.¹⁹ Ayette anlatılan şekilde bir ceza toplumun başına ancak toplumun insanları birbirine karşı ısrarla haksızlık, zulüm yaptıkları; başkalarının hukukunu, hayatını ve onurunu tehlikeye sokacak tarzda insanlık dışı, ahlak dışı davrandıkları zaman gelir.²⁰ Müfessirler, insanların tecrübelerinden alınan meşhur bir görüşü zikrederler: “Milletler küfürle beraber yaşarlar ama zulüm ile ayakta kalamazlar.”²¹

Kur'an'a göre fert, bir hata işlese bile Allah merhametlidir, affedebilir. Fakat toplumlara durum ve davranışlarını düzeltip düzeltmeyeceklerini görmek için mühlet verilir;²² eğer düzeltmezlerse mühlet dolunca onların hükmü ne ileri alınır, ne de geciktirilir.²³ Bazı geçmiş milletler bu şekilde helak edilmişlerdir ki onlara ne gök, ne yer ağlamış, ne de onlara mühlet tanınmıştır.²⁴ Bazı milletlerin günahları sebebiyle tüm

Kahire 1366/1947, XII, 193.

¹⁵ Hûd 11/117; Ayrıca bk. Mâide 5/105; En'âm 6/131; Enfâl 7/25; Kasas 28/59.

¹⁶ Lokman 31/13. Zulüm, bir şeyi yerinden etmektir. Şirk, Allah'ın hakkını başkasına vermek olduğundan Allah'a yapılmış en büyük zulümdür, haksızlıktır.

¹⁷ Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XVIII, 78; Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, XII, 192.

¹⁸ Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Çelik-Şura Yay., İstanbul 1993, IV, 454.

¹⁹ Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, XII, 244.

²⁰ Esed, *Kur'an Mesajı*, I, 45.

²¹ Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, XII, 192-193.

²² Bk. Âli İmrân 3/178; A'râf 7/34, 82-84; Ra'd 13/32; Hac 22/44, 48; Kalem 68/45.

²³ Bk. A'râf 7/34; Yûnus 10/49; Nahl 16/61.

²⁴ Bk. Duhân 44/29.

yeryüzündekiler helak edilmez, onun için “onlardan kimi hâlâ ayakta kimi de biçilmiştir.”²⁵ Fakat bir millet yok olduğu veya ahlaken daha iyi ve güçlü diğer medeniyet tarafından yutulduğu zaman, bu millete mensup iyi kişiler de, toplumdaki kötülükleri kaldırmaya çalışmazlarsa aynı akıbete uğrarlar.²⁶

Kur'an, toplumun bazı kanunlara dayandığını bildirirken, insan sorumluluğunu bir kenara bırakmaz. Kur'an'a göre insan, toplumunun kurallarını iyi tanımalı ve bunlardan faydalanarak toplumun gelişmesine katkı sağlamalıdır. İnsanın topluma hâkim olan kurullarla ilgili bilgisi arttıkça toplumu değiştirme yeteneği ve sorumluluğu da o oranda artar.²⁷

Toplum, insan için şart olunca her topluma mahsus bir düzen lazımdır. Çünkü toplumda yaşayan fertlerin sınırsız bir özgürlüğe sahip olması imkân dışıdır. Aksi takdirde hayatları huzursuzluk, tehlike ve acılarla dolu olup ormanda yaşayan hayvanlarınkinden farksız olur. O halde toplumun düzeni için çeşitli sınırlayıcı prensipler bulunmalıdır.²⁸ Kur'an'ın bazı hükümleri kötülükleri toplumda ortaya çıktıkları anda yok etmeye yönelikken bazıları da kötülüğü daha doğmadan önlemek, kötülüğün nedenlerini yok ederek toplumu ıslah etmek amacını taşır.²⁹ Böylece Kur'an'ın temel gayelerinden biri, emanet olarak nitelediği, yeryüzünde adil ve ahlâkî temellere dayanan, yaşanabilir bir toplumsal düzen kurmaktır.³⁰

Kur'an, toplumsal düzenin yollarından biri olarak toplumsal fitneleri ortadan kaldırmayı amaçlar. Toplumsal fitne ile topluca işlenen ve tüm toplumu saran kötülükler kastedilir.³¹ Kur'an'a göre dünyada karışıklık ve düzensizliğin ana kaynağı, insanın Allah'a ibadetten ayrılıp

²⁵ Bk. Hûd 11/100, 117.

²⁶ Bk. Hûd 11/116. Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, trc. Alparslan Açıkgeçenç, Ankara Okulu Y., Ankara 1996, s. 109.

²⁷ Şeriati, Ali, *İslam Sosyolojisi*, trc. Kenan Sökmen, Birleşik Yay., 3.bs., İstanbul 1993, s. 54.

²⁸ Bk. Zeydan, Abdülkerim, *İslam Davetçilerine*, trc. Nezir Demircan, İkbâl Yay., Ankara 1977, s. 141.

²⁹ Mevdudî, Ebu'l-'Alâ, *Tefhimü'l-Kur'an*, trc. Kurul, İnsan Yay., 2.bs., İstanbul 1992, III, 513; Bk. Nûr 24/2-37.

³⁰ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 59, 87; Aydın, M, *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı*, s. 77. Bk. Ahzâb 33/72.

³¹ Mevdudî, *Tefhimü'l-Kur'an*, II, 162-163; Bk. Mâide 5/63; Enfâl 8/25.

başkalarına ve nefesine/şeytana kulluk etmesi,³² Allah'ın yol gösterici hidayetini bırakıp ahlâkî, içtimaî ve kültürel yapısını inşa etmesi için başkalarının kılavuzluğu altına girmesidir. Bu durum, fesat ve ona bağlı diğer kargaşa ve düzensizlikleri doğurduğu için bunun kökünden kazılıp atılmasını amaçlar.³³ Kur'an'a göre, Hz. Nuh'tan sonra bütün Allah elçileri kurulu düzenlere karşı gelmişlerdir. Buradaki ölçü, yeryüzünde karışıklık çıkarma (fesâd fi'l-arz) ile toplumda genel bir düzensizliğin baş göstermesidir.³⁴ Bu durumda başarılı çıkan ise daima hukukun ve ahla-
kın temsilcileri olmuştur.³⁵

Bütün bunlara göre sağlıklı toplum modeli ancak naslarda belirlenen temel esaslara göre oluşturulabilir. İfrat ve tefrit noktalarına meyleden diğer toplum modellerinin aksine dini esaslara göre şekillenen bir toplum, hak, adalet, eşitlik, doğruluk, ilim, irfan, iyi ahlak gibi değerlerle kurulmuş; kendi içinde dengeli, ahenkli bu sebeplerle de bütün insanlığa rehberlik, şahitlik, hâkimlik yapmakla görevli orta ve hayırlı bir ümmettir.³⁶

Kur'an, toplumlardan, toplumsal değişmeden, toplum içindeki gruplardan ve başka toplumlarla ilişkilerden bahsetmesinin yanı sıra belli bir toplum tipi de önermekte, önerdiği bu toplumun özelliklerinden bahsetmektedir. Zaten Kur'an'ın amacı da toplumları eğitmek, belli bir yerden alıp iletilmesi gereken hedeflere ulaştırmak, yeryüzünde iyiliğin, adaletin, hâkim olmasını sağlamaktır.³⁷ Burada Kur'an'ın öngördüğü toplumun özelliklerini ele alırken başlıkları daha da çoğaltmamız mümkün. Ancak konuyu ana başlıklarla sınırlayacağız.

1. İman ve Salih Amel

Kur'an'da küfr, kötü vasıfların kaynağını teşkil ederken iman da, olumlu ahlaki değerlerin merkezidir. İman, tüm İslâmî erdemlerin çıktu-

³² Bk. Nisâ 4/60, 76; Mâide 5/60; Yusuf 12/40; Nahl 16/36; Furkân 25/43; Yâsîn 36/60-62; Câsiye 45/23.

³³ Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'an*, II, 44-45.

³⁴ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 98. Bk. Bakara 2/11, 27, 205; Enfâl 8/6; Rûm 30/41-42.

³⁵ Bk. Âli İmrân 3/139; Mâide 5/56; İsrâ 17/81; Enbiyâ 21/18; Özsoy, Ömer, *Sünnetullah Bir Kur'an İfadesinin Kavramlaşması*, Fecr Yay., 2.bs., Ankara1999, s. 127, 130.

³⁶ Yazır, *Hak Dini*, I, 418-419; Bilgin, Mustafa, "Hak Dini Kur'an Dili", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 161-162.

³⁷ Bk. Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 122.

ğı kaynaktır; hepsini oluşturan odur.³⁸ İman varsa ibadetler vardır. İman yoksa yapılan ibadetlerin ve iyiliklerin bir faydası yoktur.

İman ile sâlih amel arasında son derece güçlü bağ vardır. Gerçek iman, insanları hayırlı işler işlemeye teşvik eden en güçlü saik görevini görmelidir; yoksa o inanış sahih değildir.³⁹ *Sâlihât*, davranış yolu ile bütünüyle dışa yansıyan imandır. Bu yüzdendir ki, *ellezîne âmenû* ve *'amilu's-sâlihât* (iman edip sâlih amel işleyenler) ifadesi Kur'an'da en sık kullanılan tabirlerden birisidir.⁴⁰ Allah'a inanmayı ve güvenmeyi ifade eden iman en büyük iddiadır. İddialar ispat ister.⁴¹ Salih amel, bir bakıma mü'min olma iddiasının ispatıdır.⁴² Zira Kur'an, mü'mini şu şekilde tanımlar: "*Mü'minler o kimselerdir ki Allâh'a ve Elçisine inandılar, sonra şüphe etmediler; Allâh yolunda mallarıyla, canlarıyla cihâd ettiler. İşte (iman iddialarında) doğru olanlar onlardır.*"⁴³ Kur'an incelendiğinde, onda inanan ancak sâlih amel işlemeyen bir insan tipinin yer almadığı görülür. Bu tavrıyla Kur'an, birbirinden kopuk iman ve amel ilişkisini tanımamaktadır. Aynı zamanda Kur'an eylemden söz ettiğinde mutlaka inancın rengini taşıyan bir eylemden söz ediyor demektir.⁴⁴

el-Amelü's-sâlih, ifadesi, amel ve sâlih kelimelerinden oluşmuş bir sıfat tamlamasıdır. Sözlükte "iş, çaba, fiil, çalışma" gibi manalara gelen amel,⁴⁵ canlı varlığın bir kasıt, niyet ve iradeye bağlı olarak yaptığı iş demektir. Buna göre amel, fiil kelimesinden daha özel bir mana ifade eder. Çünkü fiil, bilgisiz ve gayesiz olarak yapılan işleri de kapsamaktadır. Böylece hayvana nispet edilen fiillerin hiçbirine amel denmez.⁴⁶

Sâlih, aslında iyi, aklen ve naklen doğru, hayırlı anlamında sıfat

³⁸ İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, trc. Selahaddin Ayaz, Pınar Yay., 2.bs., İstanbul 1991, s. 245.

³⁹ İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, s. 246.

⁴⁰ Bk. İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, s. 269; Mir, Mustansır, *Kur'ani Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*, trc. Murat Çiftkaya, İnkılap Yay., İstanbul 1996, s. 98.

⁴¹ Bk. Bakara 2/214; Âli İmrân 3/142; Tevbe 9/16; Ankebût 29/1-3; İslamoğlu, Mustafa, *Hayat Kitabı Kur'an - Gereçeli Meal Tefsiri*-, Düşün Y., İstanbul 2008, s. 73.

⁴² Okuyan, Mehmet, *Kısa Sürelerin Tefsiri*, Düşün Yay., 5.bs., İstanbul 2012, I, 449.

⁴³ Hucurât 49/15; Ayrıca bk. Enfâl 8/2.

⁴⁴ Özsoy, *Sünnetullâh*, s. 156.

⁴⁵ İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem (ö. 711/1311), *Lisânu'l-'Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebîr vd., Dâru'l-Ma'ârif, Kâhire ts., IV, 3107-3108; Uludağ, Süleyman, "Amel", *DİA*, İst. 1991, III,13.

⁴⁶ İsfehânî, Râgıp, *Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, Dâru'l-Kalem, 2.bs., Beyrut 1997, s. 587.

iken, sonundaki *tâ'yı* almasıyla sâlih amel manasına isim olmuştur.⁴⁷ Salih amel, vahiy sürecinde farklı vurgular kazanarak zenginleşen merkezi bir kavramdır. Bireysel ve fitri olandan toplumsal ve eğitsel olana doğru bir seyir takip eder. Başlarda “sorumlu davranış”, ortalarda “Allah’ın razı olduğu eylemler, imana uygun davranış”, Medine’de ise “sahibini ve başkalarını ıslah edici iyilikler” vurgusunu kazanır.⁴⁸ Aslında bu son vurgu sâlihât kelimesinin asli vurgusudur ve salih amelin ana hedefini ifade eder. Asr suresinin son ayetindeki hakkı ve sabrı tavsiye salih amelin mükemmel bir örneğidir. Başta iman olmak üzere Allah’a itaat, namaz kılmak, zekât vermek gibi hukukullahla ilgili ibadetler bu yüzden Kur’an tarafından salihattan değil hasenattan sayılmıştır.⁴⁹ Fakat hasenât sosyal amaçları gerçekleştirince sâlihât vasfını da kazanır. Mâûn suresi namaz ibadeti özelinde hasenâtı sâlihâta tebdil etmenin formülünü sunar. Hasenâta bire on vaad edilirken⁵⁰ sâlihâta kesintisiz nimet ve cennet vaad edilir.⁵¹ Hasenât sahipleri seyyiâtı örtülmekle müjdelenirken⁵² sâlihât sahipleri canlıların en iyisi olmakla müjdelenir.⁵³ Neticede hasenât ferde bakan bir yöne sahipken, sâlihât topluma yöneliktir.

Salih amel işleyenlere sâlihler denilir. Kur’an’a göre “bunlar yaratılmışların en iyisidirler; Allah onlardan, onlar da Allah’tan razı olmuşlardır.”⁵⁴ Ayrıca insanlara öğretilen dualarda, “Beni sâlih kullarının arasına kat”⁵⁵ şeklinde ifadeler vardır. Kur’an, sâlihlerin yanında muslihlerden de bahseder.⁵⁶ Muslih, hem kendini hem de başkalarını düzelten demektir. Müfsid ise fiilleri ile Allah’ın karşısında duran demektir.⁵⁷

Kur’an-ı Kerim’in birçok ayetinde iman ve amel-i sâlih, bazı ayetlerinde bunlarla birlikte ahiret inancı yan yana zikredilerek Müslümanlar

⁴⁷ Yazır, *Hak Dini*, I, 236.

⁴⁸ İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur’an*, s. 12, 1300.

⁴⁹ Bk. Hûd 11/114.

⁵⁰ Bk. En’âm 6/160.

⁵¹ Bk. Burûc 85/11; Tîn 95/6

⁵² Bk. Hûd 11/114.

⁵³ Bk. Beyyine 98/7; İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur’an*, s.1300. Günümüzde bu şekilde yapılan hasenât-sâlihât ayrımına karşın klasik yorumda bu ayrıma gidilmemiş, bedenle yapılan ibadetler gibi mükellefin öncelikle bizzat kendisine faydalı olan ve kendi iyiliğine yarayan işler ile zekât ve sadaka gibi başkalarına faydalı işler ve hakka davet etmek gibi davranışlar sâlihât sayılmıştır. Yazır, *Hak Dini*, IX, 107.

⁵⁴ Beyyine 98/7-8.

⁵⁵ Bk. Yûsuf 12/101; Şu’arâ 26/83.

⁵⁶ Bk. Bakara 2/220; Hûd 11/117; A’râf 7/170.

⁵⁷ İsfehâni, *Müfredât*, s. 490.

her fırsatta iman ve amel-i sâlihe teşvik edilmiştir.⁵⁸ İnsanların çoğunluğunun öteye/ebedi hayata bakmayı reddetmeleri ve geleceğe hiç önem vermemeleri: yani onların geleceğe yönelik ahlakî amaçlara hiçbir katkıları olmaması, bunları anlamamaları ve anlamak için bir gayret sarf etmemeleri bugüne kadar insanlığın felaketi olmuştur. Böyle kimseler günlük hayatlarını yaşamakla, hatta sadece içinde buldukları saati düşünmekle yetiniyorlar. Onlar hayvanlar gibidir, hatta daha da kötü.⁵⁹ İnsan beşer olarak doğar eğitimle insan olur. Rahman suresinin ilk ayetlerinde insanın yaratılmasının iki ta'lîm/öğretme arasında ifade edilmesi bu manayı ve eğitim öğretimin şefkat ve merhamete dayanması gerektiğini bildirir.⁶⁰ Eğitilmeyip de günahla temiz fitratından sapan beşer, en kötü varlık konumuna düşebilir. Zira en iyi bozulunca en kötü hale dönüşür.

Allah gökleri, yeri, dünya nimetlerini, hayatı ve ölümü, hangilerinin daha güzel amel edecekleri hususunda insanları denemek için yaratmış,⁶¹ yine aynı maksatla insanları yeryüzünde halife kılmıştır.⁶² Kur'an'da iman edip sâlih amel işleyenlere bir sevgi yaratacağı,⁶³ onları yeryüzünde hükümran kılacağı, dinlerini sağlamlaştıracağı ve güvene erdireceği,⁶⁴ onlara güzel bir hayat yaşatacağı,⁶⁵ dualarını kabul edeceği,⁶⁶ karanlıklardan aydınlığa çıkaracağı,⁶⁷ ahirette de sonsuz mükâfatlar vereceği belirtilmektedir.⁶⁸ Mü'minler iman ettiği için bu dünyada nimetlerle karşılaşacağı gibi ilahi imtihan gereği imanları sınanabilir ve inkârcılar tarafından sırf inançlarından ötürü eza ve cefaya maruz kalabilirler.⁶⁹

⁵⁸ Bk. Ra'd 13/29; Ankebût 29/4; Talak 65/11. Kur'an'ın ahiret anlayışını temel olarak belirleyen görüş, her insanın yaptığı işlerin müthiş ve daha önce hiç hissedilmediği bir şekilde şuuruna vardırılabacağı bir anın (saat) geleceğidir. Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 183.

⁵⁹ Bk. A'râf 7/179; Furkân 25/44; Beyyine 98/6; Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 60-61.

⁶⁰ Bk. Rahmân 55/1-4; İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an*, s. 1068.

⁶¹ Bk. Hûd 11/7; Kehf 18/7; Mülk 67/2.

⁶² Bk. Yûnus 10/14.

⁶³ Bk. Meryem 19/96.

⁶⁴ Bk. Nûr 24/55.

⁶⁵ Bk. Nahl 16/97.

⁶⁶ Bk. Şûrâ 42/26.

⁶⁷ Bk. Talak 65/11.

⁶⁸ Bk. Ra'd 13/29; İsrâ 17/9.

⁶⁹ Bk. Burûc 85/9; Alak 96/9-10.

“Asra (akıp giden zamana) yemin olsun ki, insan hiç şüphesiz hüsrana içindedir. Ancak inanıp salih amel işleyenler, birbirlerine hakkı tavsiye edenler ve sabrı tavsiye edenler bunun dışındadır.” İnsan kelimesinin başındaki *elif lâm* cins için olup, bu ifade bütün insan cinsini (şahısları, milletleri, bütün insanları)⁷⁰ kapsamaktadır. Sadece sâlihler hariç, bütün insanlar ticaretlerinde kaybetmişlerdir. Çünkü sâlihler, dünyanın aldatıcı zevklerini verip ahiretin gerçek saadetini aldılar ve kâr ettiler.⁷¹ İnsanın hüsranda olmasının anlamı, hem dünyada hem de ahirette zarar etmesidir. Zira hüsrana, kârın zıddı olup ticaret hayatında zarar ve iflas etme anlamındadır. Kur’an’a göre gerçek başarı ve felâh, ahiret felâhıdır ve gerçek hüsrana da oradaki başarısızlıktır. Ayrıca sâlih amel olmadan sadece iman ile insan hüsrandan kurtulamaz.⁷² İmanları yalnız gönüllerinde ve dillerinde kalmayıp bütün duygularına, akıllarına, varlıklarına nüfuz ederek iradelerine sahip olup yaptıkları işleri Allah rızası için ve onun emirlerine uygun olarak yapanlar kurtuluşa ereceklerdir.⁷³ Asr sûresi, hayatın ve zamanın insan için sermaye olduğunu, bunun için kişinin zamanı iyi kullanarak kendisine, ailesine ve bütün insanlığa faydalı olması gerektiğini ifade eder.⁷⁴ Zaman sermayesini iyi kullanamayanlar dünyada ve ahirette kaybederler. Müslümanların bugünkü durumları da bunun bir ispatıdır.

Neticede ideal insan tipinin ve toplumun yetişmesi için, ilk önce zihniyet değişimi olmalı yani insanın inandığı dinin zihniyetiyle dimağını bezemesi, ikinci olarak da bu zihniyetin davranış boyutu günlük hayata yansımaları gerekir.⁷⁵ İş kelimesinden başlayarak ilk muhatapların tasavvurunu düzeltmek için onların kullandığı kavramlara ahlaki manalar yükleyen Kur’an’ın emrettiği sâlih ameller, fert ve toplumun eğitimini hedef alır. Kur’an, zamanı iyi kullanarak kendini ve etrafını ıslah eden toplumların başarıya ulaşacağını belirtir. Zira Müslüman zamanın önünde savrulan bir nesne değil, zamana yön veren aktif bir öznedir. Kur’an, Müslümanları yeniden inşa eder, onlar da insanlığı inşa ederler-

⁷⁰ Bk. Mevdûdi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, VII, 225.

⁷¹ Zamahşerî, *Keşşâf*, IV, 787; Nesefî, *Medârikü't-Tenzil*, III, 677.

⁷² Mevdûdi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, VII, 226.

⁷³ Yazır, *Hak Dîni*, IX, 107.

⁷⁴ Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin, *el-Mizân fî Tefsiri'l-Kur'ân*, Beyrut 1417/1997, XX, 235; Yazır, *Hak Dîni*, IX, 107.

⁷⁵ Bk. Ra'd 13/11; Er, İzzet, *Din Sosyolojisi Makaleler*, Akçağ Yay., Ankara 1998, 202-205.

se o zaman yozlaşan Müslümanların ve sefahate doğru sürüklenen insanlığın dünya ve ahiret kurtuluşu gerçekleşecektir.

2. Hakkı, Sabrı ve Merhameti Tavsiye Etme

Asr sûresinde ziyandan kurtulanlar arasında iman edip sâlih amel işleyenlerin akabinde hakkı ve sabrı tavsiye edenler de sayılmaktadır. Zamaşşerî hakkı tavsiyeyi şöyle açıklar: “İnkârı mümkün olmayan sabit emri yani Allah’ı birleme, O’na itaat etmek, kitaplarına ve peygamberlerine tabi olmak, dünyadan uzaklaşıp ahirete yönelmek gibi bütün hayırları tavsiye etmektir.”⁷⁶ Hak kelimesi sözlükte “hakikat, gerçek, sabit, doğru olmak, bir şeyi gerçekleştirmek; bir şeye yakinen muttali olmak, varlığı kesin olan şey, hikmet” anlamlarına gelir. Çoğulu *hukûk, hıkâk*-tir.⁷⁷ İsfehânî’nin belirttiğine göre hakkın asıl manası, “mutabakat ve muvafakat” olup “hikmetin gereğine uygun olarak yapılan iş, bir şeye aslına uygun ve doğru olarak inanma, bu şekilde kazanılmış inanç ve bilgi, gerektiği şekilde, gerekli ölçüde ve gereken zamanda meydana gelen iş anlamlarına gelir.”⁷⁸ Hakkın esas anlamında bir uygunluk vardır ki, nefislerle nefis dışındakilerin, bilgi ile bilinenin uygunluğunu ifade eder.⁷⁹ Kur’an’da 247 yerde geçen hak kelimesi ayetlerin çoğunda batılın zıddı olarak kullanılır. Ayrıca hak ilah (Allah), İslam, vakiya, gerçeğe uygun söz, doğru haber, doğru yol, aslına uygun bilgi, inanç, yakın, bir olayın iç yüzü, hak, adalet, görev, ödev, hüküm gibi çeşitli anlamlarda kullanılır.⁸⁰

Hakkı tavsiyenin içine, ilim ve amel, dine davet, iyiliği emredip kötülüğü yasaklama ve kendisi için sevip arzu ettiği şeyleri, başkaları için de sevip arzu etme,⁸¹ hakkın tahakkuku için çabalama ve bunun tavsiyesi gibi hususlar girer. Bunun yanında *el-Hakk*, Allah’ın isimlerinden biri

⁷⁶ Zamaşşerî, *Keşşâf*, IV, 787.

⁷⁷ Bk. Zamaşşerî, Mahmud İbn Ömer, *Esâsu'l-Belâğa*, Beyrut 1385/1965, s. 135-136; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, II, 939-940; Cürçânî, Seyyid Şerif, *et-Ta'rifât*, Dersaadet, İstanbul 1318, s. 61.

⁷⁸ İsfehânî, *Müfredât*, s. 246; Çağrırcı, Mustafa, “Hak”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 137; Ayrıca bk. İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, s. 141-144.

⁷⁹ Yazır, *Hak Dini*, IV, 333.

⁸⁰ Bk. Bakara 2/180, 236, 241; En'âm 6/62; A'râf 7/89, 169; Yûnus 10/35, 36; Hûd 11/79; İsrâ 17/26; Enbiya 21/112; Rûm 30/47; Sâd 38/22, 26, 84; Zümer 39/69, 75; Mir, *Kur'ânî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*, s. 74-75; Çağrırcı, “Hak”, XV, 137; İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, s. 144.

⁸¹ Bk. Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XXXII, 89.

olduğu için tavsiyeye değer ilk konu Allah'tır. Hak kelimesinin bir anlamı da Kur'an'dır ve *el-Hakk*, Kur'an'ın isimlerinden biridir.⁸² Bu durumda hakkın tavsiyesi Kur'an'ın anlaşılıp yaşanmasının tavsiyesidir. Bunu Kur'an da bizden istemektedir.⁸³

Bilindiği gibi sabrın, acı ve zorluğa sabır, lezzet ve arzulara karşı sabır ve tebliğe engel olan güçlük ve eziyetlere karşı sabır gibi çeşitleri vardır. Burada öğütlenen sabır, nefsin hoşuna gitmeyen işlere yönelip haramlardan kaçınma hususunda sabır,⁸⁴ iman ve salih amel ile hak ve hayır yolunda sabır, hakkı destekleme ve fazilete yardım etme yolunda karşılaşılabilecek zorlukların hepsine tahammüldür.⁸⁵ İnsan, iman eder, sâlih amelle yaşar ve bu inanç ve amelini insanlara tebliğ ederse şer güçlerin direnişi hatta tecavüzü ile karşılaşacaktır. Bütün bunlara sabır, yiğitlik, doğruluk ve mertlik şiarıdır, bir direniştir, sebatır ve bu uğurda bedel ödemeye hazır değildir.⁸⁶ Yoksa sabır, her kötülüğe katlanmak, her zillete boyun eğmek, şerre rıza demek olan atalet, zillet ve meskenet ile aşağı düşmekten ibaret olan duygusuzluk değildir. Çünkü *“İzzet, Allah'a, elçisine ve mü'minlere mahsustur.”*⁸⁷

Kur'an, 'Asr sûresinde hakkı ve sabrı tavsiye etmeyi ziyandan kurtulmanın şartlarından biri olarak sayarken Beled sûresinde de sarp yolu aşmanın, zor geçidi geçmenin şartlarından birinin, inananlardan, sabrı ve merhameti tavsiye edenlerden olmak olduğu belirtilir.⁸⁸ Sabrı ve merhameti telkin etme, mü'min toplumun iki özelliğidir. Bir mü'min, toplum içinde toplumu zayıflatıcı bir üye değil, aksine güçlendirici bir elemandır; atılımın ve dinamizmin öncüsüdür. İman toplumunun üyeleri merhameti karşılıklı olarak birbirine tavsiye ve teşvik etmeli ve bu görevi herkesin uğrunda yarıştığı toplumsal bir vazife olarak kabul etmelidirler. Toplum, anlamını ancak bu yönlendirme ile kazanır.⁸⁹ Şahıs

⁸² Bk. Yûnus 10/108.

⁸³ Bk. En'âm 6/70; Furkân 25/52; Kâf 50/45; Okuyan, *Kısa Sûrelerin Tefsiri*, I, 450.

⁸⁴ Zamahşerî, *Keşşâf*, IV, 787; Râzi, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XXXII, 89.

⁸⁵ Yazır, *Hak Dini*, IX, 109; Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1988, XI, 81.

⁸⁶ Zeyveli, Hikmet, “Kur'an'ın Öngördüğü Toplum Modeli”, *1. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu*, Fecr Yay., Ankara 1995, s. 351; Tebliğde sabrın gerekliliği için bk. Sâd 38/17; Fussilet 41/34; Ahkâf 46/35.

⁸⁷ Münâfikûn 63/8; Bk. En'âm 6/68; Bk. Yazır, *Hak Dini*, IX, 109-110; Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, XI, 81-82.

⁸⁸ Bk. Beled 90/17.

⁸⁹ Kutub, Seyyid, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, trc. Salih Uçan, Vahdeddin İnce, Dünya Yay., İst. 1991,

olarak bir mü'min Allah'ın merhametinin bir gölgesidir. Toplum olarak da mü'minlerdeki bu özelliği Allah'ın Resulü temsil eder ki Kur'an onu şöyle tasvir etmiştir: “*Seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik.*”⁹⁰ Hz. Peygamber'in en fazla üzerinde durduğu şey, ümmeti arasında yaymaya çalıştığı yüksek ahlakî meziyet rahmet özelliği⁹¹ ve bunun kapsamında yer alan sevgi ve şefkattir.

Netice itibariyle mü'min toplumun özellikleri ve toplum saadetinin temel taşları olan iman, güzel amel, hakkı, sabrı ve merhameti tavsiye etme, İslam davetinin en önemli prensiplerindedir. Kur'an bunları sadece belli bireylere değil, tavsiye ve tebliğ yoluyla bütün topluma hâkim olması gereken özellikler olarak sunmaktadır. Kur'an'ın özeti sayılan Asr suresi,⁹² Kur'an'ın oluşturmak istediği toplumun temel dinamiklerini vermekte ve bunları kaybeden İslam toplumunun da geri kalmasının/ziyana uğramasının sebeplerini ortaya koymaktadır.

3. İyiliği Emredip Kötülükten Sakındırma

Hakkı, sabrı ve merhameti tavsiye etme, iyiliği emredip kötülükten sakındırmanın çerçevesinde değerlendirilebilir. Ancak Kur'an'da her ikisi de ayrı ayrı kavramlaştığı için her iki konu önemine binaen farklı başlıklarda işlendi. Kur'an, iyiliği emredip kötülükten sakındırmayı ifade etmek üzere *emr-i bi'l-ma'rûf* ve *nehy-i 'ani'l-münker* şeklinde formülleşen kavramı kullanmakta ve bu kavram dokuz yerde geçmektedir.⁹³ *Ma'rifet* ve *irfân* kökünden gelen *ma'rûf*, akıl ve şeriatın iyi olarak nitelendirdiği fiilleri ifade eden bir isimdir.⁹⁴ Sözlük anlamı “tanınmayan, yabancı, makul olmayan, kötü”⁹⁵ anlamlarına gelen *münker* de bunun zıddı olup *nekr* ve *inkâr* kökünden gelmektedir ve sağlam aklın çirkinliğine hükmettiği veya akılların güzelliği ve çirkinliği konusunda durakladığı, şeriatın ise çirkinliğine hükmettiği şeydir.⁹⁶ Tefsirlerde

X, 486-487.

⁹⁰ Enbiyâ 21/107.

⁹¹ Bk. Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, VII, 130.

⁹² Bk. Yazır, *Hak Dini*, IX, 97, 111.

⁹³ Bk. Abdalbâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfehres* ('a-r-f md.), s. 582-583.

⁹⁴ İsfehâni, *Müfredât*, s. 560-561; *Ma'rifet* ve *irfân* kavramları için bk. a.y.; Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 150.

⁹⁵ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlakî Kavramlar*, s. 281.

⁹⁶ İsfehâni, *age*, s. 823; *Ma'rûf* ve *münkerin* Kur'an'daki kullanımları için bk. Dumlu, Ömer, *Kur'an'da Bazı Kavramlara Bakış*, Anadolu Yay., İzmir 1999, s. 169-172.

ma'rûf, dinin uygun gördüğü her söz ve iş, *münker* de onun reddettiği her söz ve iştir diye tanımlanır.⁹⁷

Cahiliye döneminde *ma'rûf*, iyilik, ikram, gönül okşayıcı söz ve davranış anlamında yaygın olarak kullanılmaktaydı.⁹⁸ Ancak onlar, kavimlerinin değerleri, ananeleri açısından iyiyi kötüyü belirlemektedirler, kavimlerin bilinen ve aşına olunanı iyi, yabancı olanı da kötü görmekteydiler. Ancak Kur'an anlayışına göre doğrunun, iyinin kaynağı gelenekte değil, Allah'ın iradesinde yatmaktadır.⁹⁹ "*Dikkat edin, yaratmak da, emretmek de yalnız O'na mahsustur.*"¹⁰⁰ Yaratan kim ise din koyma yetkisi de ona aittir.

Kur'an'daki iyiliği emretme, kötülüğü yasaklama prensibi, toplum hayatını yakından ilgilendirmesi, fert, toplum ve devlet arasındaki ilgi ve sorumluluğu en yüksek düzeyde tutması yönüyle önem arz etmektedir. Bundan dolayı Kur'an, bu prensibi yerine getirme işini toplumun tüm katmanlarına yaymıştır. Hatta büyük-küçük, kadın-erkek ayrımı yapmadan her ferdin kendi sorumluluğu bilinci içinde hareket ederek bu görevi yerine getirmesini istemektedir.¹⁰¹ "*Mü'min erkekler ve mü'min kadınlar birbirlerinin velileridir; iyiyi emreder kötülükten alırlar; namaz kılarlar, zekât verirler, Allah'a ve peygamberine itaat ederler...*"¹⁰² Ayetten de anlaşıldığına göre İslam toplumu kadın ve erkeğiyle bu ilahî övgünün muhatabıdır. Kadının bundaki hissesini de unutmaya, görmemezlikten gelmeye imkân yoktur.¹⁰³

Tarihte iyiliği emr kötülüğü nehy prensibini yanlış olarak sadece üst düzeyde bir görev olarak algılanmış ve bu prensibi fertlerin yerine getirmesi halinde bir kaos yaşanacağı düşünülmüş ve Âli İmrân sûresinin 104. ayeti dikkate alınarak farz-ı kifaye olduğu söylenmiştir.¹⁰⁴ "*Siz-*

⁹⁷ Bk. et- Taberî, Muhammed b. Cerir (224-310), *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, thk. 'Abdullâh b. 'Abdulmuhsin et-Türki, Hicr li't-Tıbbâ' ve'n-Neşr, Kâhire 1422/2001, V, 661; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, IV, 2899-2900; Cürçânî, *et-Ta'rifât*, s. 24; İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, s. 281.

⁹⁸ Çağrıncı, Mustafa, "Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 138.

⁹⁹ Bk. İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, s. 281-283.

¹⁰⁰ A'râf 7/54.

¹⁰¹ Dumlu, Ömer, *Kur'an-ı Kerim'de Ma'rûf ve Münker*, Anadolu Yay., İzmir 1999, s. 155.

¹⁰² Tevbe 9/71. Lokman, oğluna öğütünde iyiliği emretmesini istiyor. Lokman 31/17.

¹⁰³ Bk. Hatiboğlu, Mehmed S., "İslam'ın Kadına Bakışı", *İslami Araştırmalar Dergisi Kadın Özel Sayısı*, c. X, sayı: 4, 1997, s. 225; Akdemir, Salih, "Tarih Boyunca ve Kur'an-ı Kerim'de Kadın", *İslami Araştırmalar Dergisi Kadın Özel Sayısı*, c. X, sayı: 4, 1997, s. 253.

¹⁰⁴ Dumlu, *Kur'an-ı Kerim'de Maruf ve Münker*, s.158; Ayrıca bk. Gazzâlî, Ebû Hâmid

den, iyiye çağıran, doğru olanı emreden ve fenalıktan meneden bir ümmet (topluluk) olsun. İşte başarıya erişenler yalnız onlardır.” Ayette geçen ümmet, ilim ve salih amel ile seçkinleşerek başkalarına örnek olan topluluk demektir.¹⁰⁵ Zamahşerî bu prensibin uygulanmasının farz-ı kifaye olduğunu belirterek bu görevi ancak ma'rûf ve münkeri bilen ve bu husustaki emir ve nehyin yöntemi hakkında bilgi sahibi olanların yerine getirebileceğini, aksi halde iyiliğin kötülük veya kötülüğün iyilik sanılması gibi hatalara düşülebileceğini belirtmektedir.¹⁰⁶ Bunun yanında bu prensibi uygulamada siyasi iktidarların yetersiz kalabileceği ve haksızlık yapabileceği, ilkeninse toplumun selameti için konulduğu, Kur'an ve Sünnet'te resmî veya gayri resmî ayırımına gidilmediği, dolayısıyla iyiliği ve kötülüğü açık olan her hususta her Müslüman'ın bu görevi yapabileceği söylenmiştir.¹⁰⁷ Ayetteki *min kûm* ifadesindeki *min* harf-i ceri konusunda da ihtilaf edilmiştir.¹⁰⁸ Eğer bu harf-i cer, teb'izî olarak alınırsa Müslümanların içlerinden bunu yapabilecek özel bir ümmet (öne düşen, farklı grupları toplayan bir cemaat) oluşturmak ve onlara tabi olarak bu görevi yerine getirmek; tecridî olarak alındığında ise her Müslüman'ın bununla sorumlu olduğu anlaşılır.¹⁰⁹ Bu takdirde ayete şöyle mana verilebilir: “Siz; hayra davet eden, iyiliği emreden, kötülüğü meneden bir topluluk olun.”

Yukarıdaki ayetten, toplumu ayakta tutan dinamiklerden olan ve bu görevi ifa edecek olan din bilginlerinin yetiştirilmesinin gerekliliği¹¹⁰ ve toplumun her alanında ihtisas sahibi insanları yetiştirenlerin de toplumun yücelmesi, gelişmesi için fevkalade bir gayret ve bilinç içerisinde olmaları gerektiği anlaşılmaktadır.¹¹¹ Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Sizden biriniz bir kötülük görürse onu eliyle değiştirsin. Bunu yapamazsa diliyle onu değiştirmeye çalışsın. Bunu da yapamazsa kalbiyle ondan hoşlanmasın; bu da imanın en zayıf noktası-

Muhammed b. Muhammed, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn ve bi Hâmişihî: Tahrîcu Ehâdisi'l-İhyâ'*, Dâru'ş-Şa'b, Kâhire ts., II, 1187.

¹⁰⁵ İsfehânî, *Müfredât*, s. 86. Bu ayet aynı zamanda risaletin, Nebi'den sonra ümmetin omuzlarında olduğunu beyan eder. İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an*, s. 125.

¹⁰⁶ Zamahşerî, *Keşşâf*, I, 388-389.

¹⁰⁷ Çağrıcı, “Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker”, XI, 139.

¹⁰⁸ Bk. Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, IV, 26.

¹⁰⁹ Yazır, *Hak Dîni*, II, 366.

¹¹⁰ Bk. Eren, Şadi, *Kur'an ve Toplum*, Zafer Yayınları, İstanbul 1998, s. 90.

¹¹¹ Dumlu, *Kur'an-ı Kerim'de Maruf ve Münker*, s. 156-157.

dır.¹¹² Bu hadis, herkesin kendi gücü, bilgisi ve kabiliyeti nispetinde bu görevi yapabileceğine delalet etmekte ve fertlere de bu sorumluluğu açıkça yüklemektedir. Özellikle sorumluluk sahibi kişilerin kendi sorumluluğu altındaki kişilere örneğin aile reisinin kendi ailesine karşı bu görevi ifa etmesi gerekmektedir.

Reşid Rızâ'nın belirttiğine göre, Asr sûresinde olduğu gibi bu ayet-teki emir de geneldir, umuma delalet eder. Rızâ, “(İsrail oğulları) işledikleri kötülükten birbirlerini sakındırmıyorlardı. Yapmakta oldukları ne kötü idi!”¹¹³ ayetini de buna delil getirir.¹¹⁴ Âli İmrân 104. ayet bu görevi belli bir gruba emretmesine karşın konuyla ilgili diğer ayetler bu görevi genel olarak bütün Müslümanlara yüklemektedir.¹¹⁵ Bu da bu görevi bir grubun profesyonel olarak yaparken diğer mü'minlerin de kendi güçleri oranında kırıp dökmeden yapmaları gerektiğini göstermektedir. Mutezile mezhebinin bu görevi beş temel esasları arasına yerleştirmeleri de konunun ehemmiyetine bir delil teşkil etmektedir.

İslam'da asıl olan her mü'minin dinini ayrıntılarıyla bilmesidir. Fakat realitede bu mümkün olmadığından ümmet içinde seçkin bir İslam davetçileri zümresi yetiştirilmesi ve bunların halkı iyiliğe çağırmaları kaçınılmazdır.¹¹⁶ Allah, Hüd sûresi 116. ayetinde önceki milletlerin yer-yüzündeki zulüm ve fesatlarını açıkladıktan sonra şayet onlar içinde *ulû bakıyye* (erdem, fazilet, hayır, anlayış, akıl ve kuvvet sahipleri) onları bozgunculuktan vazgeçirmeye çalışsalar aralarında bozgunculuk yapılmamış olacağını o takdirde de helakten kurtulmuş olacaklarını, onların içinde bu görevi yapan az bir grubun kurtulduğunu haber vermektedir. Zira bu prensip, dinin, ahlakın, edebin kalkanıdır¹¹⁷ ve bu tür emir-

¹¹² Müslim, Ebu'l-Huseyn el-Haccâc el-Kuşeyri, *el-Câmi'u's-Sahih*, I-III, Çağrı Yay., İstanbul 1992, İman, 20, no: 49 (I, 69); Tirmizî, Muhammed b. İsa, *Sünen I-V*, Çağrı Yay., İstanbul 1992, Fiten, 11, no: 2172 (IV, 470); en-Nesâî, Ahmed b. Şuayb, *Sünen*, I-VIII, Çağrı Yay., İstanbul 1992, İman, 17, VIII, 112. Münkere karşı çıkmama, sadece münkeri işleyenleri değil, ona seyirci kalanları da mahveder. Hz. Peygamber bu durumu gemi misaliyle anlatır. Bk. el-Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Camî'u's-Sahih* I-VIII, Çağrı Yay., İstanbul 1413/1992, Şirket, 6, Şehadet, 30; Tirmizî, Fiten, 12, no: 2173 (IV, 470).

¹¹³ Mâide 5/79.

¹¹⁴ Rızâ, *Tefsiru'l-Menâr*, IV, 27-28; Rızâ hayra davetin çeşitli derecelerinin olduğunu belirtmektedir. Bk. a.y.; Ayrıca bk. el-Merâğî, Mustafa, *Tefsiru'l-Merâğî*, 3.bs, Beyrut 1394/1974, IV, 22-23.

¹¹⁵ Bk. Âli İmrân 3/110, 114; Nisâ 4/114; A'râf 7/157; Tevbe 9/71, 112; Hac 22/41; Lokman 31/17.

¹¹⁶ Bk. Tevbe 9/122.

¹¹⁷ Bk. Rızâ, *Tefsiru'l-Menâr*, XII, 231, 244.

leri ihmal yüzünden işlenen günahlar, kebâiri işlemek kadar kötüdür.¹¹⁸ Nitekim kişi, ahirette yaptıklarından sorulacağı gibi yapması gerektiği halde yapmadıklarından da sorguya çekilecektir. Bu konuda kişinin bilgisi, donanımı, kapasitesi ve gücü arttıkça sorumluluğu artmaktadır.

Bu görevin yerine getirilmesinin hikmet ve öğütlerle en güzel şekilde mücadele, vaaz ve nasihat etme, işlerin meşveretle (şûrâ) halledilmesi ve cihad gibi prensiplerle ilişkisi vardır.¹¹⁹ Bu görevi ihmal etmek güç, hakkını vererek ifa etmek de zordur. Kötülükleri görüp de susan, Allah'ın emrini yapmamış, sorumlu olmuş olur; düzeltmeye kalkışan da bir takım sıkıntılarla karşılaşabilir. O, eğri duvar gibidir; doğrultmak isterken üzerine yıkılma tehlikesi vardır.¹²⁰ Kur'an, başkalarına iyiliği emredenlerin ilk önce kendilerinin onu yaşamalarını, ilimleriyle amel olmalarını istemektedir: *“Siz Kitabı okuduğunuz halde, insanlara iyiliği emredip kendinizi unutuyor musunuz? Aklınızı kullanmıyor musunuz?”*¹²¹

İyiliği emredip kötülüğü yasaklama, namaz kılma, zekât verme İslam toplumunun özellikleri arasında en çok tekrar edilenlerdendir. Diğer taraftan Kur'an, eşitlik esasına dayanan ahlaki bir toplum düzeni oluşturmak için Müslümanların yeryüzünde siyasi bir düzen kurmalarını ve bunun neticesi olarak fesadı kaldırmalarını istemiştir.¹²² *“Onlar öyle kimselerdir ki, şayet kendilerine yeryüzünde imkân ve iktidar versek, namazı dosdoğru kılar, zekâtı verir, iyiliği emreder ve kötülüğü yasaklarlar. Bütün işlerin âkıbeti Allah'a aittir.”*¹²³

Kur'an'da mü'minlerin iyiliği emredip, münkeri yasaklamalarına karşın, münafıkların bunun tam tersini yaptıkları zikredilmektedir. *“İkiyüzlü erkek ve kadınlar da birbirlerindedir: Kötülüğü emreder, iyiliğe engel olurlar; elleri de sıkıdır; Allah'ı unuttular, bu yüzden Allah da onları unuttu.”*¹²⁴ Yine Kur'an'a göre günah ve haram olan bir şeyin yapılmasına öncülük eden, kötü bir çağır açan kimse hem kendi günahını hem de kendi günahıyla beraber saptırdıklarının günahını yüklen-

¹¹⁸ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 109.

¹¹⁹ Bk. Dumlu, *Kur'an-ı Kerim'de Maruf ve Münker*, s. 157; Çağrı, *“Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker”*, XI, 139.

¹²⁰ Gazzâlî, *İhyâ'*, II, 1050-1051; Bu prensibin şartları için bk. *İhyâ'*, II, 1186-1274.

¹²¹ Bakara 2/44.

¹²² Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 122.

¹²³ Hac 22/41.

¹²⁴ Tevbe 9/67. Ayrıca bk. Mâide 5/2.

cektir.¹²⁵ Kötülüğe engel olma veya yerleşmiş olan ahlaksızlıkları tedavi etmeye çalışma, her peygamber tarafından kendi ümmetlerine yüklenen bir görev idi. Hz. Muhammed ile bu görev İslam toplumuna geçmiştir. Bu toplumun görevi şöyle dile getirilir: “İnsanlığa şahit/örnek ve model olmak” ve “iyiliğe davet edip kötülüğü yasaklamak”.¹²⁶ Allah’ın peygamberler göndermesinin en önemli sebebi de budur. Şayet bu prensip ortadan kaldırılıp, ilim ve amel ihmal edilseydi, peygamberlik atalete, diyanet çöküntüye uğrar, ihtilaf çoğalır, cehalet ve fesat ortalığı kaplardı.¹²⁷ Ancak, İslamiyet’in, önceki peygamberlere emredilmiş fakat unutulmuş olan ve sosyolojik bakımından eşsiz bir önem taşıyan, sosyal garanti talebi olan bu prensibi tebliğ etmesiyle, İslam toplumu oluşturulmuş ve toplumun geleceği buna bağlı kılınmıştır.¹²⁸

Sonuç olarak Kur’an, sağlıklı bir toplum oluşması için bu prensibi yerine getirme işini toplumun tüm katmanlarına yaymıştır. Buradaki asıl sorumluluğu ise, bu görevi en uygun bir şekilde ifa edebilecek olan peygamberlerin varisleri olan âlimlere vermiştir.

4. Ahlâkî Temele Dayanma

İnsanları bir arada tutan, bazı kaidelere, yani ahlakın değişmez esaslarına müştereken inanmalarıdır. Bu esaslar, insanlar arası ilişkilerde kaynaşmayı ve devamlılığı, huzur ve barışı sağlamaya yöneliktir.¹²⁹ Ahlak olmazsa, toplum hayatı denen şey de olmaz. İnsanlar hangi durumlarda nasıl davranmaları gerektiğini bildikleri takdirde, başkalarının nasıl davranacağı hakkında da kuvvetli tahminlerde bulunabilir ve böylece güvenlik duygusu içinde yaşarlar.¹³⁰

Aslında insanı insan yapan ve diğer mahlûkattan ayıran en temel nitelik de, insanın kendi hür iradesi ile ahlaklı olmayı seçmesidir. Fazlur Rahman, tabiat kendi içinde nakşedilen Allah’ın kanunlarına itaat ettiğinden Kur’an’ın tabiata da müslüman dediğini ifade eder. Ancak, insa-

¹²⁵ Bk. Nisâ 4/85; Ankebût 29/12-13.

¹²⁶ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur’an*, s. 110; Bk. Bakara 2/143; Âli İmrân 3/104-110.

¹²⁷ Gazzâlî, *İhyâ’*, II, 1186.

¹²⁸ Bk. Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur’an*, s.96; Sezen, Yümeni, *İslam Sosyolojisine Giriş*, Turan Kültür Vakfı, İstanbul 1994, s. 61.

¹²⁹ Er, *Din Sosyolojisi*, s. 264; Erdem, Mustafa, “İslam’da İnsan Modeli”, *İslam’da İnsan Modeli ve Hz. Peygamber Örneği* (Kutlu Doğum Haftası, 1993), TDV Yay., Ankara1995, s. 121.

¹³⁰ Güngör, Erol, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, İstanbul 1997, s. 18.

nın aksine tabiatın müslümanlığı iradi ve akli olmadığından ahlaki bir boyut içermez. Ona göre Kur'an tam manasıyla bir ahlaki öğretimdir. Kur'an'ı inceleyen herhangi bir kimse onun ahlaki duyarlılığından etkilenmeden edemez. Zira ahlak Kur'an'ın özüdür. Bununla beraber, Müslüman âlimler hiçbir zaman Kur'an'a dayalı bir ahlak sistemi (felsefesi) oluşturmamış hatta buna teşebbüs etmemişlerdir. İslami disiplinlerin çoğu Kur'an'ın ruhunu (özellikle ahlaki boyutunu) tam olarak yansıtmamaktadır. Bunun en çarpıcı sonuçlarından birisi, bireyin sadece ibadet esnasında Allah'ı hissetmesi ve hayatın diğer dilimlerinde Allah'ı unutmaması/ihmal etmesi (sekülerleşmesi)'dir.¹³¹

İnsanın yaratılmasının amacı dünyada iyi işler yapmasıdır. Yoksa kendini ilah yerine koyarak ahlak kurallarını kendi çıkarına uydurmak ve yine kendi bencil ve dar görüşlü hedefleri için bunları değiştirme düşüncesine kapılmak değildir. İşte tabiat kanunları ile ahlak kanunları arasındaki fark budur; birincisi yani tabiat kullanılmalı ve hizmete sokulmalıdır. Fakat ikincisine, yani ahlaka uyulmalı ve ona itaat edilmelidir.¹³² Çünkü Allah diyor ki: “Sizi boş ve anlamsız bir oyun için yarattığımızı ve Bize tekrar döndürülmeyeceğinizi mi sandınız?”¹³³

İnsanlar arası ilişkileri tahrip eden ve toplumsal barışı etkileyen gıybet, teccüs (ayıp arama), kötü zan, insanları alaya alma, fitneye sebep olma gibi hususlar Hucurât suresinde yasaklanmış ve kişilerin her duydukları habere aslını araştırmadan itibar etmemeleri istenmiştir.¹³⁴ İsrâ suresi 22-37. ayetleri arasında benzeri Tevrat'ta da on emir şeklinde var olan¹³⁵ İslam ahlakının esaslarının tespit edildiği hükümler şöyle açıklanmaktadır: “Allah'a ortak koşmayınız. Anne-babanıza hürmet ve itaat ediniz. Her hak sahibinin hakkını veriniz. İsrâf etmeyiniz. İşlerinizde aşırılığa kaçmayınız. Çocuklarınızı öldürmeyiniz. Zinaya yaklaşmayınız. Haksız yere hiçbir kimseyi öldürmeyiniz. Yetime haksızlık ederek malını yemeyiniz. Ölçü ve tartılarınızda doğruluktan ayrılmayınız. Bilmediğiniz şeylerin peşine körü körüne düşmeyiniz. Yeryüzünde

¹³¹ Bk. Özdemir, İbrahim, “Kur'an'ın Öngördüğü Toplumun Temeli Olarak Birey ve Ahlak”, *Devlet ve İktidar*, Köprü Dergisi, Bahar 1997, Sayı: 58.

¹³² Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 144.

¹³³ Mü'minûn 23/115.

¹³⁴ Hucurât 49/6, 11-12

¹³⁵ Kitabı Mukaddes: Eski ve Yeni Ahit; Tevrat, Zebur (Mezmurlar) ve İncil, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 1997, Çıkış (20/2-17), Tesniye (5/6-21), s. 76, 183.

gurur ve kibirle yürümeziniz.” Bütün bu hükümlerle insanların düşünce, inanç ve irade yönünden eğitilmeleri ve ahlâkî açıdan yetiştirilmeleri amaçlanmıştır.

Her konuda olduğu gibi ahlak alanında da kişinin iyi niyetle, ihlasla hareket etmesi, ahlaki ikiyüzlülükten sakınması gerekir. İnsan ahlakının en hastalıklı yönü, insanın sık sık kötü vasıtalar ve harici motivasyonlar kullanarak da iyilik yapmasıdır. Kıyamet günü insanın tüm içyapısı, gerçek beni şeffaf bir şekilde ortaya döküleceği ve kişi kendisiyle yüzleşeceği için fikir ve inançlarının arkasındaki bütün motivasyonlar da aynı şekilde ortaya dökülecektir.¹³⁶ Bu şekilde riyakârlıkla yaptığı ahlakî eylemlerinden de orada bir pay alamayacaktır.

Cahiliye döneminin bütün ahlaki faziletlerinin arkasında kişinin veya kabilenin gururunu (fahr), şeref (mecd), öfke (gazap), kavmiyet (hamiyye) duygularını tatmin etme, asalet, cömertlik ve yiğitlikle şöhret kazanma, saygı görme, insanlarda hem korku hem de hayranlık duygusu uyandırma arzusu yatmaktaydı. İslam dini bunların karşısına insanın nefsini dizginlemesi, tabiatını öfke ve şiddetten koruması anlamına gelen hilm ve şefkati koydu. Bu suretle insana, o güne kadar kendi dışındaki varlıklara çevirdiği mücadele enerjisini kendi nefsinin kötü temayüllerine karşı yöneltmesini öğretti.¹³⁷

Kur’an, diğer konular gibi ahlak konularını da herhangi bir ahlak kitabı gibi sistematik olarak ele almamakla birlikte, eksiksiz bir ahlak sistemi oluşturacak zenginlikte nazari prensipler ve ameli kurallar getirmiştir.¹³⁸ Kur’an sadece tasvir edici değil aynı zamanda yönlendiricidir. Kur’an tebliğinin hem muhtevası hem de tebliğin anlatıldığı şeklin ihbar gücü, insanı sadece haberdar etmek için değil, insan mizacını değiştirmek üzere düzenlenmiştir. Onun için ifadelerinin psikolojik etkisinin ve ahlaki yönlendirmesinin öncelikli bir rolü vardır.¹³⁹ Kur’ânî kavramlarda ahlakî boyutun varlığı görüldüğü gibi onun emrettiği iman, ibadet esasları ile ahlâkî faziletler ayrılmaz bir şekilde birbirine bağlıdır. İbadetler, birer gaye olmayıp insanı ve toplumu eğiterek olgun

¹³⁶ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur’an*, s. 196-197. Sırf davranışın kendisi ahlaki olmaz. Bu noktada onu sergileyen kişinin niyeti önem arz etmektedir.

¹³⁷ Bk. Âli İmrân 3/103; Çağrıci, Mustafa, “Ahlak”, *DİA*, İstanbul 1989, II, 1.

¹³⁸ Çağrıci, “Ahlak”, II, 1.

¹³⁹ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur’an*, s. 66.

insan ve ideal toplum oluşturmada birer vasıtadırlar. Kişinin dindarlığı ibadetlerinde değil, birer eğitim aracı olan ibadetleriyle terbiye olup Allah'a ve insanlara karşı sergilediği yakınlık, samimiyet, sorumluluk bilinci ve güzel ahlakındadır. Kur'an'ın zina, iftira gibi bir takım suçlara karşılık öngördüğü maddî-manevî cezalar, toplumu her türlü ahlaksızlık, fuhuş ve iftiradan sakındırma gayesini taşır.¹⁴⁰ Dolayısıyla İslam ahlakının en önemli yönlerinden birisi, her şeyi bütünüyle insanların vicdanına havale etmeyip çok yönlü bir yaptırım kullanmış olmasıdır. Esasen İslam'da Allah inancı metafizik değil, ahlâkî niteliklidir, O'nun sıfatları iyilik ve adaleti işaretlemektedir.¹⁴¹

Kur'an, tüm insanî nitelikleri, "olumlu ahlâkî özellikler" ve "olumsuz ahlâkî özellikler" diyebileceğimiz birbirine kökünden karşıt iki kategoriye bölmektedir. Esasen Kur'an'ın bütününde, bir baştan öteki başa insanın ahlâkî değerleriyle ilgili bir ikilik ("mü'min-kâfir, müslim-mücrim, dâllîn-mühtedî vb" ikiliği) havası hüküm sürer.¹⁴² Kur'an bu tür karşıtlıklarla muhatabını uyanık tutar, ona ahlaki bir duyarlılık kazandırır.

Kur'an, helak olan geçmiş kavimlerden örnekler vererek ahlakın toplumların işleyişindeki ve sürekliliğini sağlamadaki önemine işaret etmektedir. Geçmiş milletlerin helak oluşlarını dile getiren ayetler yok oluş nedeni olarak, fesadı yayma, ahlak yasalarını bozma olduğunu ifade etmektedir. Fesad kelimesi, bir şeyin doğal olan özelliğini kaybetmesi, dumura uğraması dolayısıyla ıslahının mümkün olmamasıdır. Bu konuma gelen toplumların ıslahı doğal olarak mümkün olmadığı için yok oluşları gerçekleşmektedir.¹⁴³ Böylece birçok eski milletlerin yıkılışlarında ahlâkî bozulma ve çöküntünün önemli ölçüde rol oynadığını haber veren ayetler Kur'an-ı Kerim'de büyük bir yer tutar.¹⁴⁴ Ahlaki bozulmayla toplumun yıkılması da bir anda olmayıp belli bir zaman sürecinde gerçekleşir. Zira iri gövdeli bir ağacın içi zamanla çürüyüp boşalır ve o ağaç kuvvetli bir rüzgârla yerle bir olur.

¹⁴⁰ Bk. Zeydan, *İslam Davetçilerine*, s. 147-149.

¹⁴¹ Bk. Aydın, Mustafa, *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı*, Pınar Yay., İstanbul 1991, s. 172.

¹⁴² İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 151-153. İlgili ayetler için bk. Muhammed 47/1-3; Necm 53/30; Haşr 59/20; Teğâbun 64/2; Kalem 68/35; Hâkka 69/48-51.

¹⁴³ Bk. Aydın, Hayati, *Kur'an'da Psikolojik İkna*, Timaş Yay., İstanbul 2001, s. 87-88.

¹⁴⁴ Örneğin bk. Rûm 30/41; Fâtır 35/43; Talak 65/8-10; Fecr 89/6-14.

Kur'an bir toplumun ahlaken çökmesi ile refah ve zenginliğinin de gideceğini belirtir. Çünkü toplum O'nun çağrısına uyduğu sürece refah içinde olabilir.¹⁴⁵ “Her kim de benim zikrimden (Kur'an'dan) yüz çevirirse, mutlaka ona dar bir geçim vardır. Bir de onu kıyamet gününde kör olarak haşrederiz.”¹⁴⁶ Dinî, ahlâkî itici güçler bir topluma ne kadar hâkim ise, kalkınma ve yükseliş de o kadar hızlıdır.

Allah, özellikle ahlaki kiriz dönemlerinde elçilerini göndermiştir.¹⁴⁷ Şu an yeryüzünde hemcinslerini ezme ve sömürme konusunda sınır tanımayan birtakım güçler yanında Müslümanların da ahlaki bir kiriz yaşadıkları göz önüne alınırsa peygamberlerin getirdiği mesajların her zamankinden daha doğru bir şekilde anlaşılmaya ve yaşanmaya ihtiyaç duyduğu apaçıktır.

Kur'an Müslümanlara da sık sık Allah'ın gösterdiği hedef ve amaçlar doğrultusunda gayret sarf etmezlerse Allah katında değersiz olacaklarını söyler: “Eğer O'ndan yüz çevirecek olursanız, yerinize başka bir toplum getirir de onlar sizin gibi olmazlar.”¹⁴⁸ “Allah'ın kanunu hiçbir millet için değişmez.” Kur'an'ın en çok üzerinde durduğu fikirlerden birisi herhalde budur. Onun için insanların yeryüzünde seyahat edip kendinden önce geçmiş milletlerin sonunu görmeyi teşvik eder. Aktif iyiliğin/iyilerin sonunda mutlaka başarıya ulaşacağı fikri, Kur'an'ın ahlaki dünya görüşünün temelinde yatar.¹⁴⁹ Çünkü insanın gayreti olmadan Allah'ın başarı vermemesi, O'nun değiştirilemez bir kanunudur. Aksi halde gayret edenle etmeyen ayırt edilemez olur.¹⁵⁰ Diğer taraftan Hz. Muhammed'in en son peygamber olması ve Kur'an'ın en son vahiy olması, müslüman olduğunu ileri sürenlere açıkça çok ciddi bir sorumluluk yüklemektedir. Böyle bir iddia ileri sürmek bir imtiyaz olmaktan ziyade bir sorumluluktur. Ancak Müslümanlar bunu nedense her zaman özel bir imtiyaz saymışlardır.¹⁵¹

¹⁴⁵ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 117.

¹⁴⁶ Tâhâ 20/124; Ayrıca bk. Mâide 6/65-66; A'râf 7/96

¹⁴⁷ Fazlurrahman, *age*, s. 45.

¹⁴⁸ Muhammed 47/38; Bk. Tevbe 9/39; Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 111.

¹⁴⁹ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 112.

¹⁵⁰ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 124.

¹⁵¹ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 149. Bu noktada Kur'an'ın ümmete miras bırakıldığı ve onların buna karşı kendilerine zulmetmeleri de dâhil üç tür tavır sergiledikleri ifade edilir. Fâtır 35/32.

Kur'an çözümü, ahlaki yapısını ve âlemdeki yerini göz önünde tutarak her hareketinde ve her anında inandığı ve bütün benliğiyle teslim olduğu Allah'ın huzurunda bulunduğu ve Hesap Gününde O'na hesap vereceği bilinciyle hareket eden dinamik bireyde görmektedir.¹⁵²

5. Adaletli ve Eşit Haklara Sahip Olma

Kur'an'da adaleti ifade etmek üzere, '*adl, kıst, hakk, mîzân ve keyl*' kelimeleri kullanılır.¹⁵³ Mizanın iki kefeşi vardır; bu iki kefe denkleştir ve hiç biri ağır basmaz da terazinin dili tam ortada durursa, işte bu '*adldir, adalettir*. Adalet, ifrat ile tefrit arasında, ağırlıkla hafiflik arasında bir birlik ve bir istikamet noktasıdır.¹⁵⁴ Bundan dolayı adalete ve adalet kurallarına *mîzân* (ölçü) da denilir. Nitekim "*Resullerle birlikte kitap ve mîzân indirdik*"¹⁵⁵ buyrulmuştur. Adalet, kâinatın düzenidir. Yapılan işlerde ve ibadetlerde esas alınması gereken ahlakî bir erdemdir.¹⁵⁶ "Gökler ve yer adaletle kaimdir: ayakta durmaktadır" şeklinde halk arasında meşhur bir söz vardır. Bu söz, göklerle yerin yaratılışındaki dengeyi, düzeni ifade eder.¹⁵⁷

Kıst, insaf, merhamet ve adaletle verilen veya alınan, bölüştürülen nasiptir. Aynı kökten gelen *kıstas* kelimesi ise, dosdoğru ölçü, insafli ve adaletli ölçü, mizan anlamındadır.¹⁵⁸ İslam'da toplum yapısının temelinde Kitap ve mizan vardır. İnsanlar Kitaba uyar ve mizan çerçevesinde davranırlarsa *kıst* yapmış olurlar ve ancak o zaman ayakta kalabilirler.¹⁵⁹

R. el-İsfehânî, adaleti *ihsân* ile mukayese ederek tanımlamıştır. Buna göre adalet, eşitlik manasını gerektiren bir lafız olup bir şeyin karşılığını vermede eşit davranmadır. Hayra karşı hayır, şerre karşı da şer ile mukabelede bulunmaktır. İhsân ise hayra karşı daha fazlasını, şerre

¹⁵² Bk. Sebe 34/46; Özdemir, "Kur'an'ın Öngördüğü Toplumun Temeli Olarak Birey ve Ahlak".

¹⁵³ Cerrahoğlu, İsmail, "Kur'an-ı Kerim'in Öngördüğü Adalet Esasları", *Diyanet İlmî Dergi*, Nisan-Mayıs-Haziran, Sayı: 2, c. 29, 1993, s. 17.

¹⁵⁴ Yazır, *Hak Dini*, V, 89; Ünal, Ali, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, Beyan Y., İstanbul 1986, s. 278.

¹⁵⁵ Hadîd 57/25.

¹⁵⁶ Yazır, *Hak Dini*, V, 89.

¹⁵⁷ Bk. Râzi, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XX, 105; Râzi, adaleti, "itikatta adalet, amellerde adalet, gök ve yerde adalet" gibi kısımlara ayırır. Bk. XX, 104-105.

¹⁵⁸ İsfehânî, *Müfredât*, s. 670; Ünal, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, s. 280-281; Bk. İsrâ 17/35; Şu'arâ 26/182. Kıstın Kur'an'daki anlamları için bk. İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 276-278.

¹⁵⁹ Ünal, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, s. 281.

karşı ise daha azını yapmadır.¹⁶⁰ Adalet genellikle, verilen ile hak edilen arasındaki dengeyi ifade eder. Bu denge bazı hallerde eşitlikle gerçekleşir; ancak adalet eşitlik değil dengedir.¹⁶¹ Haksızlık ve zulmün zıddı olan adalet, en genel anlamda “her şeyi denge noktasında tutmak, yerli yerine koymak, haklıya hakkını, suçluya cezasını vermek” şeklinde tanımlanabilir.¹⁶² Kur’an’da adalet sıfatından yoksun olan kişi dilsiz, aciz ve hiçbir işe yaramayan bir köleye benzetilerek böyle birinin, adalet faziletini kazanmış, dolayısıyla doğru yolu bulmuş olanla bir tutulamayacağı bildirilerek¹⁶³ adaletin bir kemal sıfatı olduğuna işaret edilmiştir.

Kur’an’ın sunmaya çalıştığı adalet, bütün beşerî faaliyetleri kuşatan beşerî tasavvurun üstünde mutlak olan ilahî adalettir. Bu adalet evrenseldir; belli bir ırka, soya, kavme münhasır değildir, bütün insanlara yöneliktir. Menfaat, imtiyaz ve ayrıcalıktan uzak bir adalettir. Öfke, kin ve sevgi duygularının burada yeri yoktur.¹⁶⁴ “*Ey İnananlar! Allah için adaleti ayakta tutup gözeten şahitler olun. Bir topluluğa olan öfkeniz sizi adaletsizliğe sürüklemesin.*”¹⁶⁵ Bu özgün ifade, sosyal bir düzeni kurabilmenin ve onu ayakta tutabilmenin zorunlu bir şartıdır. Bütün peygamberler, yeryüzünde adaleti yerleştirmek için gönderilmişlerdir.

Kur’an, ilk önce bireyin kendi ruhunda ve kafasında bir adalet kavramının doğmasına ve gelişmesine çalışmakta,¹⁶⁶ böylece vicdanen eğitilmesini sağlamaktadır. Zira insanların vicdanen eğitilmesi, adaletin gerçekleştirilmesinde en önemli basamaktır. Kur’an, inişinden itibaren on üç yıl süren Mekke dönemi boyunca hep vicdan terbiyesi üzerinde durmuştur.¹⁶⁷

Kur’an’ın temel gayreti, servet dağılımının tek elde toplanmasına engel olan¹⁶⁸ sosyo-ekonomik adaleti ve temel insan hakları eşitliğini

¹⁶⁰ İsfehâni, *Müfredât*, s. 551-552. Ayrıca bk. Râzi, *et-Tefsiru'l-Kebîr*, XX, 103-104.

¹⁶¹ Çağrııcı, Mustafa, “Adalet”, *DİA*, İstanbul 1988, I, 343.

¹⁶² Bk. Yazır, *Hak Dini*, V, 89; Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur’an’ın Temel Kavramları*, Yeni Boyut, 12.bs., İstanbul 1997, s. 26; Özsoy, Ömer – Güler, İlhami, *Konularına Göre Kur’an*, Fecr Y., Ankara 1996, s. 439.

¹⁶³ Bk. Nahl 16/76.

¹⁶⁴ Cerrahoğlu, “*Kur’an-ı Kerim’in Öngördüğü Adalet Esasları*”, s. 19-20.

¹⁶⁵ Mâide 5/8; Ayrıca bk. Nisâ 4/135; Mümtehine 60/8.

¹⁶⁶ Saka, Şevki, *Yabancılaşma Karşısında Kur’an*, İrşad Kitaplığı, Ankara 1997, s. 241.

¹⁶⁷ Cerrahoğlu, “*Kur’an-ı Kerim’in Öngördüğü Adalet Esasları*”, s.21. Hıristiyanlıkta sevginin esas alınması kadar İslam’da da vicdan esas alınır, demek doğru olur. Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur’an*, s.76.

¹⁶⁸ Bk. Haşr 59/7; Aydın, *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı*, s. 234.

vurgulaması olup bu durum ilk nazil olan ayetlerinde bile gayet açık bir şekilde görülmektedir. İşte bütün bunlar, Kur'an'ın insan hayatının şahsî ve toplumsal alanında koyduğu kanunlarla gerçekleşir. Hatta tamamen dinî ilkeler olan İslam'ın beş esası bile sosyal adalete ve insan eşitliğine dayalı bir toplum kurmayı hedeflemektedir.¹⁶⁹ Hz. Peygamber, sosyal adaletin sadece edebiyatını yapmamış, salt teorisiyle uğraşmamış, bizzat bu ilkeleri hayat prensibi olarak yansıtmıştır.¹⁷⁰ Allah'ın rehberliğinde insan hakları konusunda atılımlar yapmış, din ve inanç hürriyetini garanti altına almıştır.¹⁷¹

Toplumda sosyal barışın garantisi, ahlak ve hukukun en temel kavramı adalettir. Kur'an adil olmayı emretmiş, fakat onu tanımlamamış; bunun yerine adaletin pratik örneklerini vermiştir.¹⁷² Böylece Allah yeryüzünde adaleti direk olarak uygulamayıp bu görevi kullarına yüklemiştir ve bu noktada onları imtihan etmektedir. Bunun içindir ki yeryüzündeki adaletsizlikler, zulümler Allah adına yapılmış olsa da insanların kendi seçimidir. Zira merhametin kaynağı, rahmeti kendine prensip edinen, rahmeti gökleri ve yeri kaplayan, kitabını rahmet olarak indiren ve elçisini âlemlere rahmet olarak gönderen Rahmân adına, Allah adına merhametsizlikler ve zulümler yapmak O'na en büyük zulümdür, haksızlıktır ve iftiradır.

Kur'an'a göre adaletin ölçüsü yahut dayanağı hakkaniyettir. Hidayete hak sayesinde ulaşılabileceği gibi adalet de hakka uymakla sağlanır.¹⁷³ Hak, objektif bir kavram ve sabit bir kanun ilkesidir. Bir hak konusunda hüküm verilirken hakkın kendi lehine hükmedilmesi halinde bundan memnun olan fakat aleyhine hükmedilmesi durumunda bu hükmü tanımayan insanlar için "işte bunlar zalimlerdir"¹⁷⁴ denilmiştir. Binaenaleyh şahsî menfaat temini, akrabalık, düşmanlık gibi hissî durumlar, taraflardan birinin soylu veya aşağı tabakadan olması bedenî veya ruhî bakımdan kusurlu bulunması gibi sebepler, adalet ilkesinden sapmayı

¹⁶⁹ Fazlurrahman, *İslam ve Çağdaşlık Fikri Bir Geleneğin Değişimi*, trc. Alparslan Açıkgenç, M. Hayri Kırbasoğlu, Ankara Okulu Yay., Ankara 1996, s. 83.

¹⁷⁰ Halil, İmaduddin, *Sosyal Adalet*, trc. Said Aykut, Şule Yay., İstanbul 1993, s. 118.

¹⁷¹ Bk. Bakara 2/256; Yûnus 10/108; Kehf 18/29.

¹⁷² Özsoy-Güler, *Konularına Göre Kur'an*, s. 439.

¹⁷³ Bk. A'râf 7/159, 181.

¹⁷⁴ Nûr 24/48-51.

mazur gösteremez.¹⁷⁵ Zira “Eğer hak onların keyfi arzularına uysaydı göklerin, yerin ve bunlarda bulunanların düzeni bozulurdu.”¹⁷⁶ Adaletten yararlanmanın tek şartı insan olmaktır. Bu bakımdan bütün insanlar istisnasız Kur’an’ın öngördüğü adaletin kapsamı içindedir.

Kur’an’da hak ve adaletin mutlaklığı öylesine vurgulanmıştır ki biz-zat Allah’ın ahirette hiçbir haksızlığa mahal verilmeyecek şekilde adaletle hükmedeceği ve onun bu vaaadinin kesin (hak) olduğu belirtilmiştir.¹⁷⁷ Şu var ki Allah’ın rahmetle yoğrulmuş adaleti¹⁷⁸ diğer sıfatları gibi eksiksiz olduğu halde, sınırlı kabiliyetlere sahip olan insanın gösterdiği adalet her zaman az çok kusurlu olmaktadır. Kur’an’da bu husus, kocanın eşleri arasında istese de tamamen adaleti gözetemeyeceğini belirten ayette açık bir şekilde belirtilmiştir.¹⁷⁹

Kur’an, hukukun üstünlüğünü sağlamak için, adaletin tam ve tarafsız olarak işlenmesini öngörmektedir. Bunun için de Allah tarafından gönderilen evrensel ve değişmez hukuk prensiplerine göre hareket edilmesini istemektedir.¹⁸⁰ Eğer adaletin uygulanmasında evrensel ve değişmez hukuk prensipleri ölçü alınmazsa, sübjektif değerlendirmelerle adalet dağıtmak ve hukukun üstünlüğünü sağlamak mümkün olmaz.¹⁸¹

İslam düşünürlerine göre adaletin yakından ilgili olduğu diğer bir kavram da eşitliktir (müsâvât).¹⁸² Genel olarak eşitlik, kişiler arasında herhangi bir ayırım yapılmamasını, birer insan olarak herkesin durumuna uygun imkânlarla sahip olmasını ifade eden, bu şekilde hak, hakkaniyet, hürriyet ve adalet anlayışlarıyla çok sıkı ilişkisi bulunan bir kavramdır.¹⁸³ Kur’an’a göre insan, Âdem ile Havva’dan yani aynı annebabadan yaratılması hasebiyle diğer hemcinsleriyle eşittir. Sahip olduğu renk, konuştuğu dil, tarih ve coğrafya onu diğer hemcinslerinden farklı bir konuma getirmez. “...Şüphesiz Allah katında en üstününüz O’na

¹⁷⁵ Bk. Âl-i İmrân 3/75 Nisâ 4/3; Mâide 5/8.

¹⁷⁶ Mü’minûn 23/71.

¹⁷⁷ Bk. Yûnus 10/54-55; Enbiyâ 21/47; Zümer 39/69.

¹⁷⁸ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur’an*, s. 35.

¹⁷⁹ Bk. Nisâ 4/129; Çağrı, “Adalet”, I, 342; Güngör, adaletin bir ideal olduğunu, adaletin bulunmasının da, uygulanmasının da imkânsız olduğunu iddia eder. Bk. Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, s.105.

¹⁸⁰ Bk. En’âm 6/115.

¹⁸¹ Saka, *Yabancılaşma Karşısında Kur’an*, s. 243-244.

¹⁸² Bk. Çağrı, “Adalet”, I, 343.

¹⁸³ Er, *Din Sosyolojisi*, s. 183.

*karşı sorumluluk bilinci (takva) en güçlü olanınızdır...*¹⁸⁴ Bu ayete göre hiç kimsenin kendi kazanımı olmayan bir şeyden dolayı övünmesi veya kınanması doğru değildir. İnsanlar, doğuştan sahip oldukları tabii özellikler ve bağlarla değil, fakat kazanılan, çalışarak elde edilen iman samimiyetine dayanan takva üstünlüğü ve ahlak yanında bir de bilgiye dayalı bir üstünlük elde edebilirler. *“Deki! Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?”*¹⁸⁵ vb. anlamdaki ayetler bu yöndeki üstünlüğe işaret etmektedir. İlim ve imandaki samimiyet derecesine dayanan bir üstünlük ilkesi, şu ayette bir arada zikredilmektedir:¹⁸⁶ *“Allah, içinizden iman etmiş olanlarla kendilerine ilim verilmiş olanların derecelerini yükseltsin...”*¹⁸⁷ Hz. Peygamber'in Veda hutbesinde söylediği şu ifade de aynı gerçekleri dile getirir: *“İnsanlar! Rabbiniz birdir. Babanız da birdir; hepiniz Âdem'in çocuklarıdır. Âdem ise topraktır. Arabın Arap olmayana bir üstünlüğü yoktur. Üstünlük yalnız takvadadır.”*¹⁸⁸ İslam, ibadetler vesilesiyle de sınıf ayrımı problemini vicdanlardan tamamen silmek istemiştir.

Hayat, hürriyet ve mülk edinme hakkını, her insan için tabi bir hak olarak takdir eden İslamiyet, kayıtsız şartsız bütün insanların kanun nazarında eşit olmalarını da, tabi bir hak olmak üzere kabul etmiştir.¹⁸⁹ *“Kızım Fatma bile olsa elini keserim”*¹⁹⁰ diyen Hz. Peygamber, hukukun güçlüler lehine ayrıcalıklı kullanımına yönelik her türlü eğilimin önünü kapatmıştır.

Bir görüşe göre Kur'an, sosyal, biyolojik vb. konumları birbirine denk olmayan insanların aynı hukukî yaptırıma eşit bir biçimde muhatap olmaları, eşitliği değil eşitsizliği doğuracağından yer yer zayıflar lehine bir eşitsizliği öngörmüştür.¹⁹¹ Buna göre Nisâ suresi 25. ayetinde

¹⁸⁴ Hucurât 49/13.

¹⁸⁵ Zümer 39/9.

¹⁸⁶ Bk. Hökekleli, Hayati, “İslam'ın İnsan Görüşü Işığında İşçi Hakları”, *İslam'da İnsan Modeli ve Hz. Peygamber Örneği* (Kutlu Doğum Haftası), TDV Yay., Ankara 1995, s. 235-236.

¹⁸⁷ Mücadele 58/11.

¹⁸⁸ Hanbel, *Müsned*, V/411.

¹⁸⁹ Akseki, Ahmet Hamdi, *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı (Ahlak Dersleri)*, Sadeleştiren: Arslan Aydın, Nur Yay., 2.bs., Ankara 1991, s. 265.

¹⁹⁰ Buhârî, *Enbiyâ*, 54; Ebû Dâvud, Süleymân b. el-Eş'âs, *Sünen I-V*, Çağrı Yay., İstanbul 1992, *Hudûd*, 4, no: 4373 (IV, 538).

¹⁹¹ Yıldız, Mustafa, *Kur'an'da İnsan Hakları* (Yüksek Lisans Tezi), Konya 1996, s. 72; Carrel de zayıf ile akıllı bir dahi adamın kanun önünde eşit olmaması gerektiğini belirtir. Bk. Carrel, Alexis, *İnsan Denen Meçhul*, Hayat Yay., İstanbul 1997, s. 219.

cariyelerin evlendikten sonra zina yapmaları durumunda onlara hür kadınlara verilen cezanın yarısının verilmesi emredilmiştir. Ancak hukuk karşısında insanların eşit sayılmaması adaletsizliği doğuracağından bu, kölelere¹⁹² has özel bir hüküm olarak da düşünülebilir.

Eşitlik denilince, belki insanlar arasındaki bütün farklılıkların ortadan kalkması gibi mutlak bir eşitlik hatıra gelebilir. Nitekim bu görüşü savunan ideolojiler de vardır. Ancak böylesi mutlak bir eşitlik, insan tabiatına ve sosyal hayatın temel yapısına aykırıdır.¹⁹³ İslam'a göre bütün insanların fitratı, yaratılış mahiyeti aynı ortak özelliklerle donatılmıştır. Bu bakımdan insanlar arasında bir farklılık ve eşitsizlikten söz edilemez. Ancak insanların zekâ, kuvvet, cinsiyet, yetenek, mal-mülk gibi doğuştan elde edilen tabii özellikler bakımından farklılıklar gösterdikleri bilinmektedir.¹⁹⁴ Kur'an'a göre bu durum toplumdaki işlerin sağlıklı olarak yürütülmesi, insanlar arası ilişkilerin gelişmesi açısından gereklidir: *"Dünya hayatında onların geçimliklerini aralarında Biz taksim ettik; birbirlerine iş gördürmeleri için kimini kimine derecelerle üstün kıldık."*¹⁹⁵ Allah böyle yaptı ki, birbirlerinin işlerinde çalışsınlar, ihtiyaçlarını gidersinler ve böylece rahatlığı sağlayan şeyleri elde etsinler.¹⁹⁶ Bunlarla da Allah, kullarını imtihan edip, emirlerine uyanlarla uymayanları ortaya çıkarsın.¹⁹⁷ Allah'ın verdiği yetenekleri ve nimetleri hangi yolda kullandıklarını denesin. Eğer bütün hususlarda herkes eşit kılınsaydı, hiç kimse hiç kimseye çalışmaz bir başkasının emri altına girmezdi. Bu durum ise dünyanın nizamının ve toplumsal hayatın bozulmasına yol açardı.¹⁹⁸

Eşitlikle ilgili diğer bir konu ise kadın-erkek eşitliği meselesidir. Kur'an, kadınlarla erkeklerin birbirleri üzerinde hakları olduğunu fakat erkeklerin haklarının bir derece daha fazla olduğunu¹⁹⁹ ve erkeklerin kadınlar üzerinde kavvâm²⁰⁰ olduğunu belirterek bunu erkeklere verilen

¹⁹² Kölelik ve cariye, Kur'an indikten sonra birçok ayetinde kaldırılmasını teşvik ettiği ve bunu zamana yaydığı eski çağlara ait bir uygulamadır.

¹⁹³ Er, *Din Sosyolojisi*, s. 182-183.

¹⁹⁴ Bk. Hökelekli, "İslam'ın İnsan Görüşü Işığında İşçi Hakları", s. 235-236.

¹⁹⁵ Zuhuruf 43/32.

¹⁹⁶ Zamahşeri, *Keşşâf*, IV, 242.

¹⁹⁷ Bk. En'am 6/165; Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, VIII, 250.

¹⁹⁸ Râzi, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XXVII, 210.

¹⁹⁹ Bk. Bakara 2/228.

²⁰⁰ Kavvâm kelimesi genellikle yönetici olarak anlaşıla geldiği gibi "koruyup kollayan,

iki özelliğe bağlar. Bu da erkeğin yapısının sertlik, dayanıklılık, azim, sebat, direniş, savaşıma kabiliyeti gibi yönlerden kadından üstün olması ve bu nedenle kadının geçimini temin etme görevinin erkeğe verilmiş olması itibariyle olan görev yönünden üstünlüktür.²⁰¹ Yoksa bu, ahlaki anlamda bir fazilet, şeref ve insanî yönden bir üstünlük değildir. Nitekim yapılan iyi işlerin karşılığının, kadın erkek ayrımı yapılmaksızın aynı ölçüde verileceği birçok ayette zikredilmektedir.²⁰² Aynı şekilde Kur'an kadın ve erkeği birbirlerinin velileri olduklarını belirterek iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma görevini her ikisine birden vermiştir.²⁰³ Yine kadınlarla ilgili ayetlerin tamamına yakınında kadınların haklarından bahsedildiği ve dolayısıyla onların haklarının korunduğu görülmektedir. Sonuçta Garaudy'nin de dediği gibi, kadın, fırsat, ücret, çeşitli düzeylerde görev, sosyal ve insanî saygınlığın bütün şekillerinde erkekle eşit olma mücadelesini verebilir. Fakat farklılık hakkının da korunması ve sürdürülmesi gerekir. Kadın ve erkeğin mutlak eşitliği fikri, diğer deyimle kadının erkek olma arzusu, onu insani boyutlarından koparıp kötürümleştirir. Zorunlu eşitlik alanlarının ötesinde kadın ve erkeğin birbirini tamamlayıcılığı fikri esas alınmalıdır.²⁰⁴

Sonuç olarak Kur'an'ın sunmaya çalıştığı adalet, bütün beşerî faaliyetleri kuşatan, inancından dolayı hiç kimsenin istisna edilmediği, hiçbir insana imtiyaz hakkı tanımayan evrensel bir adalettir. Kur'an, adalete hiçbir sistemin vermediği önemi vermiştir. Adalet, kâinatın düzenidir. Yapılan işlerde esas alınması gereken ahlaki bir erdemdir. Allah insanı, gökleri ve yeri adl üzere, yani tam bir denge üzerinde yarattığı gibi insanlardan da yeryüzünde adalet üzere davranmalarını, yani her zaman

bakıp gözeten, işini üstlenen" manalarında da anlaşılmuştur (İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an*, s. 157). Elmalılı'nın belirttiğine göre, bir kadının işine bakan ve muhafazasına özen gösteren işlerinin idarecisine *kavvâmü'l-mer'e* denir. Bu tabir erkeğin kadına hâkimiyetini ve fakat nasıl rast gelirse değil "kavmin efendisi ona hizmet edendir" ifadesine göre hizmetçilikle beraber bir hâkimiyetini ifade eder. Yazır, *Hak Dini*, II, 515.

²⁰¹ Bk. Nisâ 4/34. Fazlurrahman'a göre şayet bir kadın maddî yönden mesela miras yolu ile veya çalışıp kazanmakla bağımsızlaşır veya evinin geçimine katkı sağlarsa erkeğin bu yönden olan üstünlüğü o ölçüde azalır. Çünkü fazilet ve insan olma açısından erkek hanımından üstün değildir. Dini açıdan da erkek ve kadın kesinlikle aynı değerdedir. Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 105.

²⁰² Örneğin bk. Nisâ 4/32; Nahl 16/97; Ahzâb 33/35.

²⁰³ Bk. Tevbe 9/71.

²⁰⁴ Bk. Garaudy, Roger, *İslam ve İnsanlığın Geleceği*, trc. Cemal Aydın, İstanbul 1990, s. 141; Kadın-erkek eşitliği konusu ile ilgili bilgi için bk. *İslâmî Araştırmalar Dergisi* Kadın Özel Sayısı; Fazlurrahman, *age*, s. 104-105; Er, *Din Sosyolojisi*, s. 186-187; Dumlu, *Kur'an'da Bazı Kavramlara Bakış*, s. 60-66.

koyduğu mizana uygun hareket etmelerini istemektedir.²⁰⁵ Kâinat Allah'a teslim olduğu için ve Allah'ın koyduğu dengeye uyduğu için evrende kozmos vardır, kaos yoktur. İnsanlar da Allah'ın koyduğu dengeye, prensiplere uyarlarsa onlar arasında da düzen olur; zulüm, terör ve göz-yaşı olmaz.

Kur'an'ın çok temel bir özelliği, görünürde başka bir şahsa yapılmış bütün davranışların, gerisin geri hareketi işleyene döndüğünü devamlı tekrar etmesidir. Bütün kötülükler, adaletsizlikler aslında kişinin ve toplumun kendisine yaptığı şeylerdir. Onun için "kendine adaletsizlik etme" (zulm el-nefs, nefesine zulmetme) deyiimi her türlü adaletsizliği yapana geri dönücü olduğu fikrini açıkça belirten Kur'an'ın çok kullandığı bir ifadedir.²⁰⁶

6. Ümmetin Birliği

İsfehâni'nin belirttiğine göre ümmet, kendi iradesiyle veya bir zorunluluk neticesinde aynı yerde, aynı zamanda veya aynı dine tabi olma neticesinde bir arada yaşayan her topluluktur.²⁰⁷ Kur'an, ümmet kavramını bir fikir ve ideal etrafında toplanan insanların yanında, aynı kategoriye giren hayvanların oluşturdukları topluluklar için de kullanır.²⁰⁸ Ümmet kelimesinin kökü *ümm* (anne) olunca *ümmet* kavramı da insanlığa şefkat ve merhamet abidesi kesilen toplum²⁰⁹ diye tanımlanabilir.

İslam tam anlamıyla bir bütünleşme dinidir. Birlik (tevhid) onun özüdür. İslam ilkelerinin hemen bütününün sosyal bütünleşme ile yakın bir ilgisi vardır.²¹⁰ Ümmet, İslam'ın tevhid doktrinini en iyi yansıtan kurumdur. Bu sebeple *ümmet-i müslime* ve *ümmet-i vâhide* ifadeleri de göstermektedir ki İslam ve vahdet (birlik), ümmetin iki önemli temel taşıdır.²¹¹

²⁰⁵ Bk. Rahmân 55/7-10.

²⁰⁶ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 69-70; Bk. Bakara 2/54, 57, 231; Âli İmrân 3/117; A'râf 7/23, 160, 177; Neml 27/44; Kasas 28/16; Talak 65/1.

²⁰⁷ İsfehâni, *Müfredât*, s. 86; Farklı tanımlar için bk. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, I, 133-135.

²⁰⁸ Bk. En'âm 6/38; İsfehâni, *Müfredât*, s. 86; Topçu, Nurettin, *Sosyoloji*, Haz.: Ezel Erverdi-İsmail Kara, Dergah Y., İstanbul 2001, s. 13-15; Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, s. 599.

²⁰⁹ İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an*, s. 125.

²¹⁰ Aydın, M., *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı*, s. 268.

²¹¹ Uzun, Nihat, *Kur'an'da Ümmet Kavramı* (Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 2002, s. 28; Ayrıca bk. Sezen, *İslam Sosyolojisine Giriş*, s. 86.

Kur'an'da ümmet, bir peygambere bağlı topluluk, bir nebinin ümmeti içindeki alt gruplar, önder,²¹² belirli bir zaman,²¹³ din²¹⁴ vb. çeşitli anlamlarda kullanılır. Ümmet, her topluluk için değil, aralarında birlik sağlayacak bir maksat ve bir gaye için oluşan topluluk için kullanılır.²¹⁵ Bu açıklama, bir açıdan sosyolojinin grup tanımına uymaktadır. Grup, bir amaç için iki veya daha çok sayıda kişi tarafından meydana getirilen sosyal birliklerdir. Ümmet de genel anlamda bir gruptur.²¹⁶ Ancak gruptan daha geneldir. İslam ümmeti, en genel anlamıyla, farklı etnik yapıları, kendi sosyal düzeni içerisinde bir araya getiren evrensel bir toplumdur.²¹⁷ Diğer kavramlar, kan, toprak birliğini ve ortak maddî çıkarları toplumun temel ölçütü olarak aldıkları halde İslam, ümmet kelimesini seçerek, fikrî sorumluluğu ve ortak bir hedefe doğru yürümeyi toplumsal felsefesinin temeli yapmıştır.²¹⁸ Dünyanın herhangi bir yerindeki bir Müslüman kendini aynı camianın üyesi saymaktadır. Bu haliyle ümmet, sosyolojinin tanıdığı en büyük birlik olan *milletten* daha geniş bir yapıdadır.²¹⁹ İslam, Arapların savunduğu kan bağı yerine, evrensel boyutta bir din bağı getirmiştir. Asabiyet yerine yüksek bir iman getirmiştir.²²⁰ Bir Müslüman, soy ve bölge gibi unsurlarla da din kardeşine bağlı olabilmektedir. İslam, bu unsurları hiçbir zaman inkâr etmemiş ve tamamıyla reddetmemiştir. Ama batıl bir durum arz etmemelerini ve iman kardeşliğinden üstün tutulmamalarını istemiştir.

İslam kardeşliği ve ümmet fikrinin, milletleri ve milliyetleri yok etmek davası yoktur. Kişileri kardeşlik ve barış şuuru içine soktuğu gibi, Allah yolunda olmak üzere, kavimleri ve milletleri de dayanışmaya ve hatta bir yarışa davet eder.²²¹ *“Her ümmetin yöneldiği bir yönü vardır. O halde hayırda yarışın; nerede olsanız, Allah sizi bir araya getirir.”*²²²

²¹² Bk. Nahl 16/120; Bu ayette Hz. İbrahim'in sıfatlarından birinin *ümmet* (tüm güzellikleri kendinde toplamış başlı başına örnek bir önder) olduğu belirtilmektedir. Bk. İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an*, s. 524.

²¹³ Bk. Yûsuf 12/45.

²¹⁴ Bk. Enbiyâ 21/92; Mü'minûn 23/52.

²¹⁵ Tabâtabâî, *el-Mizân fi Tefsiri'l-Kur'an*, II, 125; Ayrıca bk. Şeriati, *İslam Sosyolojisi*, s. 123.

²¹⁶ Aydın, M., *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı*, s. 37.

²¹⁷ Uzun, *Kur'an'da Ümmet Kavramı*, s. 83.

²¹⁸ Şeriati, *İslam Sosyolojisi*, s. 123.

²¹⁹ Aydın, M., *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı*, s. 38.

²²⁰ Sezen, *İslam Sosyolojisine Giriş*, s. 127.

²²¹ Sezen, *İslam Sosyolojisine Giriş*, s. 126.

²²² Bakara 2/148; Ayrıca bk. Mâide 5/48, 54; Tevbe 9/39; Hûd 11/57; Muhammed 47/38.

Ümmet prensibi, ferdiyetçiliğin zıddıdır. Ferdiyetçiliğe göre insan (fert olarak), her şeyin merkezi ve ölçüsüdür. İslam'ın ümmet anlayışında ise her bir fert, bütün diğer fertlerden şahsen sorumlu olmanın bilincini taşır. İnsanlık birdir. Çünkü bu insanlığın yaratıcısı Allah, birdir. Bütün insanlar, aynı kökene sahiptir ve aynı gaye için yaratılmışlardır.²²³ Kur'an, Müslümanları *vasat/dengeli ümmet* olarak isimlendirir.²²⁴ Bu unvan için genelde yapılan izah, İslamiyet'in Yahudilik ve Hıristiyanlığın aşırılıklarından -Yahudiliğin katılıklarından ve Hıristiyanlığın gevşekliklerinden- uzak olmasıdır.²²⁵ Bugün dünyadaki bütün dinler, tek ümmetin, fitri dinin bozulması sonucu meydana gelmiştir. Yahudilik ve Hıristiyanlık İslam'dan sapan kollardır. Oysa hidayete ulaşmanın tek yolu, Kur'an'ın çağırıldığı tek kelimedeki birleşme, asıl gerçeğe dönmedir.²²⁶

İslam, toplumun tüm mensupları arasında inanca dayalı yeni bir tür kardeşliği temin etmiş ve bundan böyle bu kardeşliğin kan bağından daha yakın ve daha güçlü olarak düşünülmesi gerektiğini bildirmiştir.²²⁷ *"Muhakkak mü'minler ancak kardeşlerdir. O halde kardeşleriniz arasında barışı sağlayın ve Allah'a karşı sorumluluk bilincinde olun ki size merhamet edilsin."*²²⁸ Bu ayet yeryüzündeki tüm Müslümanları evrensel bir ailenin bireyleri olarak ilan etmektedir. Bu kardeşlik öyle bir nimettir ki, hiçbir dinde bir örneği bulunmamaktadır.²²⁹

Böylece toplumu ayakta tutan bağlar ahlaki bir temele oturtulmuştur. Yeni bir toplumsal yapı oluşturan İslam, bu yapının İslam öncesi ayrılıklara düşmemesi için "kurşunla birbirine sıkı sıkı raptedilmiş gibi",²³⁰ birbirine bağlı olmalarını istemiştir. Müslümanlar kendileri ihtiyaç içinde olsalar bile kardeşini kendine tercih edip onun yardımına koşacaktır.²³¹ Hz. Peygamber, şöyle buyurmuştur: *"Sizden biriniz, kendisi için arzu ettiği şeyi din kardeşi için de arzu etmezse gerçek mü'min"*

²²³ Garaudy, *İslam ve İnsanlığın Geleceği*, s. 12; Bk. Bakara 2/213.

²²⁴ Bk. Bakara 2/143.

²²⁵ Bk. Esed, *Kur'an Mesajı*, I, 40; Fazlurrahman, *Ana konularıyla Kur'an*, s. 121; İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, trc. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul ts, s. 99.

²²⁶ Bk. Âli İmrân 3/64.

²²⁷ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 90.

²²⁸ Hucurât 49/10.

²²⁹ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, V, 447.

²³⁰ Saf 61/4; Ayrıca bk. Buhâri, Edeb, 27; Tirmizî, Birr, 18, no: 1927-1929 (IV, 325-326).

²³¹ Bk. Haşr 59/9.

olamaz.²³² Kur'an'a göre mü'minler arasındaki kardeşlik ile tüm insanların kardeşliği arasında çelişki yoktur. Çünkü her birinin alanı, sınırları ve kayıtları vardır.²³³ “Birbirinizle tanışıp kaynaşmanız için sizi milletlere ve kabilelere ayırdık”²³⁴ ayeti sosyal bütünleşmeyi, milletler arası birliği, kaynaşıp bütünleşmeyi ele almaktadır.²³⁵ İnsanların kabilelere, milletlere, topluluklara ayrılması, ırksal firkalara veya toplumsal sınıflara yol açsın diye değil, büyük insanlık toplumunun gölgesinde kardeşliğe ve tanışmaya vesile olsun dindedir. Birliğini yitiren insanlık için çıkış yolu, Kur'an'a, takvaya sarılmak ve insanlığın kardeş olduğuna inanmaktır.²³⁶

Müslümanların dışında kalan inanç grupları arasındaki ortaklık ve işbirliğini de kardeşlik kavramıyla ifade eden²³⁷ Kur'an, onların birlik içinde oldukları sanılmasına rağmen akıllarını kullanmamaları sebebiyle kalplerinin dağınık olduğunu belirtir.²³⁸ Buna göre kalplerin ayrılığı, akli kullanmamanın, basiretsizliğin sonucudur.

Kur'an, cahiliyedeki bölünmüşlikle İslam'ın sağladığı birliği şöyle ifade eder: “*Toptan Allah'ın ipine sarılın, ayrılmayın. Allah'ın size olan nimetini anın: Düşmandınız, kalplerinizin arasını uzlaştırdı da onun nimeti sayesinde kardeş oldunuz. Bir ateş çukurunun kenarında idiniz, sizi oradan kurtardı.*”²³⁹ *Habl* kelimesi sözlükte “ip, bağ; sebep, vasıta; damar” gibi manalara gelmekte olup mecazi olarak da “ahid, zimmet, emân” anlamlarında kullanılmaktadır.²⁴⁰ Bu ayetteki *hablullâh* ifadesi, bütün müfessirlerce mecazi bir ifade kabul edilmiş ve şöyle yorumlanmıştır: Bundan maksat Allah'ın kitabıdır. Kur'an, tıpkı derin bir çukura düşmekte olan insana, tutunup kurtulması için yukarıdan sarkıtılan ip gibi semadan arza uzatılmış bir hidayet nurudur. Başka bir açıklamaya

²³² Buhârî, İman, 7; Müslim, İman, 17, no: 45 (I, 67-68).

²³³ Bk. Zuhayli, Vehbe, *Fert ve Topluma Kur'an'ın Mesajı*, trc. Halil İbrahim Kutluay, Risale Yay., İstanbul 1995, s. 125-126.

²³⁴ Hucurât 49/13.

²³⁵ Bayraklı, Bayraktar, *Kur'an'da Değişim Gelişim ve Kalite Kavramları*, MÜİFAV Y., İstanbul 1999, s.59.

²³⁶ Hadîdî, Mücâhid Muhammed, *Menhecü'l-Kur'ân ve's-Sünne fi'l-'Alâkâti'l-İnsâniyye*, Mısır 1978, s. 42-43.

²³⁷ Bk. Âli İmrân 3/168; Ahzâb 33/18; Çağrı, “Kardeşlik”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 486.

²³⁸ Bk. Haşr 59/14.

²³⁹ Âli İmrân 3/103.

²⁴⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, II, 759-762; Duman, M. Zeki, “Hablullah”, *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 380.

göre ise Kur'an, insanın tehlikeli bir yolda yürürken düşmemek için tutunup güvenlik içinde ilerlemesini sağlayan bir emniyet bağıdır. Ona sarılan tehlikeden ve helak olmaktan kurtulur selamete ulaşır.²⁴¹ Bunlara ilaveten *hablullâh* tabirinin Kur'an'ı ifade ettiğine dair hadisler de mevcuttur.²⁴² Zamahşerî, ayetteki *ihvân* (kardeşler) kavramını, “birbirine karşı şefkat duyan, samimi, içten olan, tek bir buyrukta birleşen topluluk” şeklinde açıklar ve bunun Allah için kardeşlik olduğunu belirtir.²⁴³ Ayet, kalplerin kaynaşmasını Allah'a bağlamaktadır. Zira kalpleri evirip çeviren Allah olduğu gibi, mü'minler, Allah'ın buyrukları ve yardımı sayesinde kardeş olmuşlardır.

Kur'an İslam ümmetini parçalamaya yönelik tuzaklar konusunda firavun örneği ile uyarmaktadır. “Şüphe yok ki, firavun yeryüzünde (ülkesinde) büyüklük taslamış ve ora halkını sınıflara ayırmıştı. Onlardan bir kesimi eziyor, oğullarını boğazlıyor, kadınlarını ise sağ bırakıyordu. Şüphesiz o bozgunculardandı.”²⁴⁴ Nasıl ki firavun halkını aşağılayıp sınıflara ayırarak ve parçalayarak yönetmişse, aynı sömürü yöntemi çağlar boyunca Müslümanlar üzerinde denenmesine rağmen Muhammed ümmeti aynı tuzağa düşmeye devam etmektedirler.

İslam ümmeti tekrar medeniyetine kavuşabilmesi için, işe aralarında dağılma ve parçalanma sebeplerini ortadan kaldırarak başlamalı ve tek vücut içinde erimiş bir birlik oluşturmalarıdır. Bunun yanında düşünce hayatındaki herkesçe kabul edilmiş müşterek noktaları araştırıp bularak onları beslemeli, güçlendirmeli ve onlardan umumî fikir faaliyetlerindeki ortak noktaları oluşturmalarıdır.²⁴⁵ Bunun için de her alanda müşterek hareket etmek gerekir. Zira medeniyet alanında gerçekleştirilen şeyler daima müşterek ve düzenli çalışmaların neticesidir. İş fert bazında düşünecek olursak, fertler arasındaki uyumsuzlukları, anlaşmazlıkları gidermek için bunların birbirlerini iyice tanımaları, anlaşmaları gerekmektedir. Zira başka bir insana karşı takındığımız tavır,

²⁴¹ Bk. Zamahşerî, *Keşşâf*, I, 386; Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, VIII, 177-178; Yazır, *Hak Dini*, II, 365; Duman, “*Hablullah*”, XIV, 380.

²⁴² Bk. Müslim, *Fazâilu's-sahâbe*, 4, no: 2408 (II, 1874). İsfehânî bu kavramı, “Kendisiyle Allah'a ulaşılan Kur'an, peygamber ve akıl” şeklinde tanımlamıştır. *Müfredât*, s. 217.

²⁴³ Zamahşerî, *Keşşâf*, I, 387.

²⁴⁴ En'âm 6/65.

²⁴⁵ el-Bûtî, Ramazan, *Kur'an'da İnsan ve Medeniyet*, trc. Resul Tosun, Risale Yay, İstanbul 1987, s.184-185.

bütünüyle o insanı ne şekilde, nasıl anladığımızı bağlıdır.²⁴⁶

Neticede ümmet kavramı, İslam dünyasına özgü bir kavramdır. İslam'ın ümmet anlayışında her bir fert, bütün fertlerden şahsen sorumludur. Allah, yeryüzündeki tüm Müslümanları evrensel bir ailenin bireyleri olarak ilan etmekte, Müslümanları akıllarını kullanmaya ve birlik olmaya çağırmakta, akıllarını kullanmayanlar ile zalimlerin ise pislik ve azap içerisinde bırakılacağını ifade etmektedir.²⁴⁷

7. Barışın Esas Olması

İslam'da inananlarla inanmayanların gerek ayrı toplumlar olarak gerekse aynı toplum içinde bir arada yaşamaları için gerekli düzenlemeler yapılmıştır. Kur'an'a göre Müslümanların birbiriyle ilişkileri İslam toplumunun fertleri arasındaki dini kardeşliğe dayanır.²⁴⁸ Müslümanların başkalarıyla ilişkilerine gelince İslam'ın bu konudaki esası, o anki durumlarının gereğini ve değişen şartları gözetmektir. İslam, tebaasındakilerin din hürriyetini sağlar, herkesi istediği gibi dinini yaşamada serbest bırakır. Fakat bu durumda düşmanlarının İslam dinine saldırmalarına, başkalarının İslam'a girmelerine engel olmalarına izin vermez. Düşmanların tarafsız bir şekilde kendi sınırlarında durmaları gerekir. İslam bu durumda kendi devleti gölgesinde her türlü barışseverliğe barış elini uzatarak hoşgörü gösterir. İslam, bu sözleşmelerle sözleşme şartlarına göre ilişkisini düzenler, her devletin İslam devletine karşı duruma göre de başka devletlerle ilişkilerini belirler.²⁴⁹

İslamiyet evrensel vasfıyla hiçbir ırk, dil, cins ayırımı yapmaksızın bütün insanları ilahi vahyin muhatabı ve aynı insanlık ailesinin üyeleri sayar. Böylece devletler hukukunun en önemli dayanağı olan milletlerarası topluluk fikri ilk defa Kur'an'da ifadesini bulmuş ve Hz. Peygamber devrinden başlayarak toplumlararası ilişkiler hukuki esaslara dayandırılmıştır.²⁵⁰

²⁴⁶ Bk. Adler, *İnsan Tabiatını Tanıma*, s. 98.

²⁴⁷ Bk. Bakara 2/59; En'âm 6/125; A'râf 7/162; Yûnas 10/100; Ankebût 29/34.

²⁴⁸ Bk. Hucurât 49/10.

²⁴⁹ Hadidi, *Menhecû'l-Kur'ân ve's-Sünne fi'l-'Alâkâti'l-İnsâniyye*, s. 202-203. Ayrıca bk. Sıddîki, Mazharuddîn, *İslam Dünyasında Modernist Düşünce*, trc. Murat Fırat-Göksel Korkmaz, Dergah Yay., İstanbul 1990, s. 111-113.

²⁵⁰ Bk. Mâide 5/48; Hucurât 49/13; Özel, Ahmet, "Gayri Müslim", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 419.

Kur'an'da genel anlamda barışı ifade etmek üzere *silm* ve *sulh*²⁵¹ kelimeleri kullanılmıştır. Sadece Müslümanlar arasındaki kaynaşmayı, kalplerinin birleşmesini ifade etmek üzere de *ülfet* kelimesi kullanılmıştır.²⁵² Kur'an'da genellikle bir ülke veya beldedeki huzursuzluk ve kargaşa ortamı *ifsad*, barış ve güvenlik ortamı da *ıslah* masterından kelimelerle ifade edilir. Pek çok ayette iyi işler için yaygın olarak -barış anlamındaki *sulh* ile aynı kökten- *sâlih* ve *sâlihât*, iyi Müslümanlar için *sâlihîn* ve *sâlihûn* kelimeleri kullanılarak iyilikle barış, iyi Müslüman olmakla barışçı olmak arasındaki ilişkiye işaret edilmiştir.²⁵³

Savaş, insan münasebetlerini maddî kuvvete dayandırması dolayısıyla prensip olarak ahlaka aykırı bir harekettir.²⁵⁴ Bu münasebetle Kur'an, barışı esas alıp zorunlu ve gerekli olmadıkça savaşı onaylamaz, savaş durumunda da savaş ahlakına aykırı tavırları yasaklar. Kur'an'ın savaş ve cihad hükümleri geniş manası ile insanlar arasında barış ve güvenliği sağlamak hedefine yöneliktir.²⁵⁵ Cihad, bilinenin aksine savaş demek değildir. Cehd (gayret, çaba) kökünden gelen cihad, Allah davası uğrunda insanın tüm gayretini ortaya koyma çabasıdır. Cihadın amacı İslam ile insan arasındaki engelleri kaldırmaktır.²⁵⁶ Cihad gerçekten külli bir gayrettir, topyekûn bir çabadır. Kur'an'ın dediği gibi “malınız ve canınızla Allah'ın gayesini tahakkuk ettirmektir” (Tevbe 9/41). Cihad yolları çok çeşitlidir ve aslında silahla olan cihad onların yalnız bir türüdür,²⁵⁷ bütün yollar tükenince en son başvurulması gereken bir ruhsattır. Onun için cihad emredilirken savaşa izin verilmiştir.²⁵⁸ Bunun yanında en büyük cihadın Kur'an ile olacağını Kur'an kendisi haber vermektedir.²⁵⁹

İslamiyet, gerek özel gerekse milletlerarası ilişkilerde Müslümanla-

²⁵¹ Sulh, insanlar arasındaki nefreti, düşmanlığı gidermeye mahsus bir kavramdır. İsfehâni, *Müfeređât*, s.489.

²⁵² Bunu Müslümanların kalbine Allah'ın yerleştirdiği belirtilmiştir. Bk. Âli İmrân 3/103; Enfâl 8/63.

²⁵³ Çağrııcı, Mustafa, “İslam Ahlakı”, *İlmihal II İslam ve Toplum*, TDV İSAM Y., 7.bs., İstanbul 2000, II, 527.

²⁵⁴ Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, s. 185-187.

²⁵⁵ Beyaz, Zekerriyya, “İslam Barışçı Dindir”, *Diyanet Dergisi*, Sayı: 2, Mart-Nisan 1975, XIV, 125.

²⁵⁶ İslamoğlu, Mustafa, *Kur'an Sürelerinin Kimliği*, Akabe Vakfı Yay., İstanbul 2011, s. 52.

²⁵⁷ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 123.

²⁵⁸ İslamoğlu, *Kur'an Sürelerinin Kimliği*, s. 196.

²⁵⁹ Furkân 25/52; Ayrıca bk. Kâf 50/45.

ra, verdikleri sözleri tutarak güveni sarsacak davranışlardan sakınmalarını, zulüm ve haksızlıktan kaçınmalarını emreder.²⁶⁰ Kur'an, ehl-i kitapla ilişkilere kitap ehli olmaları dolayısıyla özel bir önem vererek onlara yönelik tebliğ ve davet mesajlarında ortak noktaları öne çıkarır.²⁶¹ Onları bir tek söze ve bildikleri bir gerçeğe çağırır: “*De ki: ‘Ey Ehl-i Kitap! Sizin ve bizim aramızda aynı olan şu söze gelin: Allah’tan başkasına kulluk etmeyelim, O’na hiçbir şeyi ortak koşmayalım. Allah’ı bırakıp da birbirimizi rabler edinmeyelim.*”²⁶² Böylece Kur'an, İbrahim örneği vb. ortak değerleri dile getirerek bütün ehl-i kitap hatta müşrikleri de kapsayan geniş bir kesimle uzlaşma yolu aramakta ve tevhidde buluşmaya çağırılmaktadır.²⁶³ İyi niyetli bir araştırmayla dinlerin ortak yönlerinin bulunması, hak olanın ortaya çıkmasına ve barışın sağlanmasına katkıda bulunabilir. Zira dinler, insanları birlik ve yakınlaşmaya çağırır. Dünyadaki husumetler de insanların dinlerden ve dinlerin özünden uzaklaşmadaki inat ve ısrarlarından meydana gelmektedir. İnsanlığın bugünkü ıstırabının yegâne tedavisi, her dine mensup din görevlilerinin, kendi dinlerindeki genel, ahlak anlayışını geliştirerek, o dine tabi olanlarda insan kardeşliği düşüncesinin uyanmasını yine din adına yapmalarında olacaktır.²⁶⁴ Zira savaşı önlemenin en tesirli yolu, insanlara barışçı bir ahlak terbiyesi vermektir.

Din ayrılığı düşmanlık sebebi değildir. Düşmanlık, zalimlere yapılmalıdır. “*Hiçbir zulüm ve baskı kalmayınca ve din yalnız Allah’ın oluncaya kadar onlarla savaşın. Onlar savaşmaya son verecek olurlarsa, artık düşmanlık yalnız zalimlere karşıdır.*”²⁶⁵ Zulmedenler Müslümanlar ise ezilen gayr-i müslimlere yardım edilir. Zira Kur'an'ın savaşa müsaadesinin gerekçesi zulme karşı koymadır ve zulme uğrayanlara yardım etmedir, köleleştirilmiş halkları zillet ve horlanmaktan kurtarmadır. Allah, zulme uğrayıp da savaşanlara yardım edeceğini vaad ediyor.²⁶⁶ Sadece zulme uğrayanların değil diğer insanların da zulme uğrayanların

²⁶⁰ Bk. Nisâ 4/58; Mâide 5/1-2, 8; İsrâ 17/34; Nahl 16/91, 92, 94.

²⁶¹ Şanver, Mehmet, *Kur'an'da Tebliğ ve Eğitim Psikolojisi*, Pınar Yay, İst. 2001, s. 179; Bk. Ankebût 29/46.

²⁶² Âli İmrân 3/64.

²⁶³ Bk. Şanver, *age*, s. 179-186.

²⁶⁴ Bk. Draz, M. Abdullah, *İslam'ın İnsana Verdiği Değer*, trc. Nurettin Demirel, İstanbul 1983, s. 193-194.

²⁶⁵ Bakara 2/193.

²⁶⁶ Bk. Hac 22/39.

yanında zulme karşı savaşmalarını istiyor.²⁶⁷ Zira Allah'ın yardımı, insanlar ellerinden geleni yapıp da gücünün bittiği yerde Allah'tan yardım istedikten sonra gelmektedir.²⁶⁸ Kur'an'a göre savaşın diğer bir gerekçesi de, fitne ve fesadı, dine yapılan baskıyı ortadan kaldırmak, dinin yalnızca Allah'ın olmasını, insanların hiçbir cezalandırma korkusu kalmadan Allah'a ibadet etmelerini sağlama ve ibadethanelerin yıkılıp yok olmasını önlemektir.²⁶⁹ Yine Kur'an, karşı tarafın sözleşmelerini bozmaları ve Müslümanlara saldırımları durumunda savaşa izin verir.²⁷⁰ Böylece İslam'da savaş, temel insan haklarının ve insan hürriyetinin korunmasını sağlamak, insanlara Allah'ın birliği konusunu doğru bir şekilde inceleyip inanç alanındaki hürriyetlerini kullanma imkânı vermek ve sosyal adaleti gerçekleştirmek için yapılır.²⁷¹ “Sizinle din uğrunda savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlara iyilik etmekten ve onlara adaletle davranmaktan Allah sizi menetmez. Çünkü Allah adaletli olanları sever. Allah ancak sizinle din uğrunda savaşanları, sizi yurtlarınızdan çıkarırları ve çıkarılmanız için onlara yardımda bulunanları dost edinmenizi yasaklar.”²⁷² Bu ayet aynı zamanda, müslüman bir devletin gayri müslimlere karşı takip edeceği dış siyasetin de ana çerçevesini belirlemektedir. Gayri müslim toplumlarla iyi ilişkiler kurulması hükümü, ayetteki “sizinle din uğrunda savaşmayanlar” ifadesinin delaletiyle bu özelliğe sahip bütün din mensuplarını kapsar. Bu ayet, her ne kadar dost edinmeyi yasaklamış ise de iyi davranmayı onaylar.²⁷³ Düşmanlığın derecesi ne merhaleye ulaşırsa ulaşınsın Müslümanlar adaletle hareket etmek zorundadırlar.²⁷⁴ Çünkü adalet dost ve düşmanın eşit tutulmasını gerektiren ilahî bir haktır. Bununla beraber bize düşmanlık besleyip saldıran kimselerin bu durumuna denk fakat asla aşırı gitmemek şartıyla düşmanlık beslemek de adaletin bir kanunudur.²⁷⁵ Yüce yaratan,

²⁶⁷ Bk. Nisâ 4/75.

²⁶⁸ Bk. Kamer 54/10.

²⁶⁹ Bk. Bakara 2/193; Hac 22/39-40; Esed, *Kur'an Mesajı*, I, 56. Kur'an'a göre fitne (zulüm ve baskı), adam öldürmekten daha kötüdür (Bakara 2/191).

²⁷⁰ Bk. Enfâl 8/56-58; Tevbe 9/26.

²⁷¹ Bk. Beyaz, “*İslam Barışçı Dindir*”, s. 120, 125-126; el-Behiy, Muhammed, *Kur'an ve Toplum*, Bir Yay., İstanbul 1986, s. 141; Sıddîkî, *İslam Dünyasında Modernist Düşünce*, s. 111-113.

²⁷² Mümttehine 60/8-9; Bk. Âli İmrân 3/75-76; Nisâ 4/90; Enfâl 8/61; Ankebût 29/46.

²⁷³ Bk. Zamahşeri, *Keşşâf*, IV,503; Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, IXXX,305; Özel, “*Gayri Müslim*”, XIII,419.

²⁷⁴ Bk. Mâide 5/8.

²⁷⁵ Ebû Zehrâ, Muhammed, *İslam'da Toplum Düzeni*, trc. Nureddin Demir, M. Vesim

“Olur ki Allah, sizinle düşmanınız arasında, yakın bir dostluk oluşturur.”²⁷⁶ buyurarak düşmanlıkta ileri gidilmemesini istemektedir.

Yeryüzünde bozgunculuk ve kargaşa çıkaracak, kan döküp haksızlık yapacak insanlar ve toplumlar daima mevcut olacağından bunlara da engel olmak gerekir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de, “Eğer Allah insanların bir kısmını diğerleriyle önleyip savmasaydı yeryüzü elbette altüst olurdu. Fakat Allah bütün insanlığa karşı lütuf ve kerem sahibidir.”²⁷⁷ mealindeki ayetle sulh ve sükûnun asıl olduğuna, savaşın bu durumu bozanlara engel olmak için meşru kılındığına işaret edilmiştir. Bu gerçeği göz önünde bulundurmeyen bazı kişi ve grupların savaşa karşı çıkmaları ise ne savaşı yeryüzünden kaldırmış ne de modern teknolojinin imkânlarıyla genelleşen savaşın yıkımından insanlığı koruyabilmiştir. İslamiyet, eşyanın tabiatında mevcut olan çatışma ve savaşı hiç yokmuş gibi saymaktansa onu kabul etmiş, onunla ilgili yasalar koyup tahribatını sınırlı tutmaya çalışmıştır.²⁷⁸ Kur'an, bağlularının silahsızlanmasına gidecek bir yola onay vermez. Böyle bir şey, Kur'an'ın, insanı korumak ve yüceltmek zorunda olduğu değerleri savunmada yetersiz bırakır. Kur'an'ın insanı Allah yolunda yani iyilik ve güzellik uğrunda savaşacak, ezilip-itilen, yurtlarından edilen çocuklar, kadınlar, ihtiyarlar için didinecektir.²⁷⁹ “Ey inananlar! Onlara karşı gücünüzün yettiği kadar Allah'ın düşmanı ve sizin düşmanlarınızı ve bunların dışında Allah'ın bilip sizin bilmediklerinizi korkutup yıldırımak üzere kuvvet ve savaş atları hazırlayın. Allah yolunda sarf ettiğiniz her şey size haksızlık yapılmadan, tamamen ödenecektir. Eğer onlar barışa yanaşırlarsa, sen de yaş ve Allah'a güven. O, şüphesiz iştir ve bilir.”²⁸⁰ Bu ayet, o zamanın en değerli savaş aracı olan savaş atının hazırlanmasından bahsetmesi ve hazırlanacak gücün düşmanın gözünü korkutacak bir üstünlükte olmasını istemesi dolayısıyla her türlü güç ve teknolojide Müslümanların en önde olmasını emretmektedir. Düşmanın gözünü korkutacak caydırıcı güç hazırlamak düşmanı savaştan yıldırarak barışı sağlayacak bir nitelik

Taylan, Kayıhan Yay., İstanbul 1993, s. 68-69; Bk. Bakara 2/194.

²⁷⁶ Mümtehine 60/7.

²⁷⁷ Bakara 2/251.

²⁷⁸ Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslam: İdealler ve Gerçekler*, trc. Ahmet Özel, İstanbul 1985, s. 33-34; Özel, “Gayri Müslim”, XIII, 419.

²⁷⁹ Bk. Nisâ 4/75-76; Saff 61/4; Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, s. 301.

²⁸⁰ Enfâl 8/60-61.

de arzeder. Ancak günümüzde silahlanmanın büyük külfet gerektirmesi ve milletlerin başına bela olması dolayısıyla silahlara harcanacak para, silahlanmayı durdurmak için milletler arası bir kontrol sistemi kurulmasıyla²⁸¹ eğitim vb. insanların faydasına olacak alanlara ayrılabilir. Bu alanda yapılacak bir yarış da insanlığın faydasına olur. Zira Kur'an'ın amacı silahlanma değil iyiliğin, adaletin hâkim olmasıdır.

Kur'an, karı-kocanın sulhundan, barışından bahsettiği gibi²⁸² bütün Müslümanların kendi aralarında birlik ve beraberlik içinde olmaları gereğinden de bahseder. *“Eğer mü'minlerden iki topluluk birbirleriyle savaşılırsa aralarını düzeltiniz; eğer biri diğeri üzerine saldırırsa, saldırırlarla Allah'ın buyruğuna dönünceye kadar savaşın; eğer dönerlerse aralarını adaletle bulunuz, adil davranınız şüphesiz, Allah adil davrananları sever. Mü'minler ancak kardeşlerdir. Öyleyse kardeşlerinizin arasını düzeltin ve sorumluluğunuzun bilincinde olun ki size merhamet edilsin.”*²⁸³ Kur'an ve hadislerin barış ve birliğe yaptığı teşviklere rağmen, Müslümanlar bu nasslara muhalefet ederek bölünüp parçalandılar. Çeşitli tuzaklara düşüp çıkarlarını düşünerek ve önemsiz düşünce farklılıkları ve mezhep taassubu sebebiyle şeytanın adımlarını izleyerek²⁸⁴ birbirlerine düşman oldular ve sonuçta rezil oldular.²⁸⁵ *“İşte bu, benim dosdoğru yolum. Artık ona uyun. Başka yollara uymayın. Yoksa o yollar sizi parça parça edip O'nun yolundan ayırır.”*²⁸⁶ Bir başka ayet, inananları toptan barışa ve Allah'a teslim olmaya çağırır: *“Ey İnananlar! Hep birden barışa (silm) girin, şeytanın adımlarını izlemeyin, o sizin apaçık düşmanınızdır.”*²⁸⁷ Bu ayetteki *silm* kelimesi değişik şekillerde yorumlanmıştır. Bir kısım müfessirler, buradaki hitabın ehl-i kitaba yönelik olduğunu ve onların İslam'a girmeleri istendiği şeklinde yorumlamıştır.²⁸⁸ Bir kısım müfessirler de bu hitabın Müslümanlara yönelik olduğunu belirterek hep birlikte Allah'a, İslam'ın bütün emirlerine teslim

²⁸¹ Bk. Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, s. 187.

²⁸² Bk. Bakara 2/228; Nisâ 4/35, 128-129.

²⁸³ Hucurât 49/9-10. Ayrıca bk. Nisâ 4/114; Enfâl 8/46.

²⁸⁴ Bk. Bakara 2/168-207; En'âm 6/146; Nûr 24/21.

²⁸⁵ Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, II, 258-259.

²⁸⁶ En'âm 6/153.

²⁸⁷ Bakara 2/208.

²⁸⁸ Bk. Zamahşerî, *Keşşâf*, I, 249-250; İbn Kesir, *Muhtasarı Tefsiri İbn Kesir*, İht. ve thk. Muhammed Ali es-Sabûnî, Dersaadet, İstanbul ts, I, 185.

olun şeklinde yorumlamışlardır.²⁸⁹ Daha kapsayıcı bir görüşe göre ise ayet, hem barışa hem de İslam'a girmeyi emretmektedir. Barış da hem Müslümanların kendi aralarındaki barışı, hem de diğer insanlarla barış içinde olmayı kapsamaktadır. Zira İslam ve barış aynı kökten gelmektedir,²⁹⁰ diğer ayetlerde de *silm*, barış anlamında kullanılmıştır.²⁹¹ İslam, "Allah'a teslim olma" ve "ihlâs" demek olduğu gibi Allah ile ve diğer varlıklarla "barış içinde olma" anlamını da ifade eder. Dolayısıyla ey mü'minler, ilahî emirlere teslim olmakla, öyle mükemmel bir sosyal birlik ve görünüm oluşturunuz ki, aranızda isyandan, çekişme ve ayrılıktan, birbirinize eziyet etmekten, Allah'ın ve kulların haklarına tecavüzden eser bulunmasın da, herkes güvenlik ve karşılıklı muhabbet, asayiş ve tam bir huzur içinde vazifeleriyle meşgul olsun.²⁹² Müslümanlar bu çağrıya uyunca tümü ile barış ve dirlik olan bir âlemin içine girerler. Bu âlemde vicdanla ve duygu dünyası ile, akılla ve mantıkla barış vardır, insanlarla ve diğer canlılarla barış vardır, varlık bütünü ile ve teker teker her varlıkla barış vardır.²⁹³

Neticede Kur'an'da sulh ve sükûnun asıl olduğu, savaşın bu durumu bozanlara engel olma, zulme karşı koyma, zulme uğrayanlara yardım etme ve temel insan haklarının ve insan hürriyetinin korunmasını sağlamak için meşru kılındığı görülmektedir.

8. Sosyal Yardımlaşma ve İyilikte Yarışma

Kur'an'ın istediği toplumun özelliklerinden biri de, mü'minler arasında sosyal dayanışmayı sağlama, yani birbirlerinden sorumlu olduklarının şuuruna varmalarıdır. Yardımlaşma, hasedi, kini ve düşmanlık duygularını gidermede, kalplere sevgi, şefkat ve iyiliği yerleştirmede etkili bir güce sahiptir. Yardımlaşmanın faydası sadece verilene değil, aynı zamanda verenedir. Veren kişi, vererek mutlu olurken, diğeri de ihtiyacı giderildiği için mutludur.

²⁸⁹ Bk. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, III, 595-601; Tabâtabâî, *el-Mizân fi Tefsiri'l-Kur'an*, I, 102.

²⁹⁰ Bk. Rızâ, *Tefsiru'l-Menâr*, II, 256-258; Yazır, *Hak Dini*, II, 44; Kutub, *Fi Zilâli'l-Kur'an*, I, 328.

²⁹¹ Bk. Enfâl 8/61; Muhammed 47/35; *Silm*, sulh, barış içinde olmak demektir. Bk. İshâkî, *Müfredât*, s. 423; Rızâ, *Tefsiru'l-Menâr*, II, 256; Yazır, a.y.; Âli İmrân 3/103; Enfâl 8/46.

²⁹² Yazır, *Hak Dini*, II, 44-45.

²⁹³ Kutub, *Fi Zilâli'l-Kur'an*, I, 329.

Doğuştan herkes aynı özelliklere eşit seviyede sahip olmadığı ve herkesin her işi yapması da mümkün olmadığı için, sosyal dayanışma kendiliğinden ortaya çıkan bir zarurettir. Bu dayanışma dengeli ve adil kurulabildiği takdirde toplum sağlıklı olur. Aksi takdirde sınıflaşmalar başlar ve bu sınıflar arasındaki uçurum derinleştikçe huzursuzluk çatışma noktasına kadar gelir.²⁹⁴ Bu noktada Kur'an dengelerin bozulmamasını, adaletin göz ardı edilmemesini istemektedir: *“Allah, rızık konusunda kiminizi kiminizden üstün kıldı. Üstün kılınanlar, rızıklarını ellerinin altındakilere vermezler ki rızıkta hep eşit olsunlar.”*²⁹⁵ Böylece Kur'an mal ve servetin adaletli paylaşılmayarak belli ellerde toplanmasını ve toplum aleyhine bir baskı ve sömürü unsuru halinde kullanılmasını yaradılış kanunlarını çiğnemek olarak görmüştür.

Yardımlaşma ve fedakârlık sadece maddî şeylerle olmaz, manevî şeylerle de olur. İnsanlara bilgisiyle, becerisiyle, aklıyla yardım etmek, İslam'ın kurallarından birisidir. Yüce Allah, Müslümanlara cenneti, malları ve canları mukabilinde vaad etmiştir.²⁹⁶ Allah kime hangi nimeti vermişse onu kendi rızası uğrunda kullanmasını istemektedir.

Kur'an, insan hayatının önemli bir boyutu olarak, mutluluğun ve ahlakın temelini yardımlaşmayı koyar: *“İyilikte ve takvada yardımlaşın, günah işlemede ve düşmanlıkta yardımlaşmayın. Allah'a karşı sorumluluğunuzun bilincinde olun. Allah'ın cezası şiddetlidir.”*²⁹⁷

Kur'an, insanın iyiliği ilk önce kendisine emredip kendisinin yapmasını istemektedir: *“İnsanlara iyiliği emredip de kendinizi unutup musunuz?”*²⁹⁸ Bunun yanında kötülüğe karşı iyilik yapmayı, düşman olan kişilere bile iyilikle muameleyi emreder: *“İyilikle kötülük bir olmaz. (Sen kötülüğü) en güzel olan şeyle sav. O zaman bir de bakarsın ki, seninle arasında düşmanlık bulunan kimse, sanki sıcak bir dosttur.”*²⁹⁹

Kur'an-ı Kerim, iyilikte yardımlaşmayı emrettiği gibi iyilikte yarışmayı da emreder: *“Herkesin yöneldiği bir yön vardır. Hayırlı işlerde*

²⁹⁴ Ünal, İsmail Hakkı, “İslam'da İşçi-İşveren ilişkileri”, *İslam'da İnsan Modeli ve Hz. Peygamber Örneği* (Kutlu Doğum Haftası), TDV Yay. Ankara 1995, s. 243-244.

²⁹⁵ Nahl 16/71.

²⁹⁶ Bk. Tevbe 9/111; Kırca, Celal, *Kur'an ve İnsan*, Marifet Yay. İstanbul 1996, s. 196.

²⁹⁷ Mâide 5/2.

²⁹⁸ Bakara 2/44.

²⁹⁹ Fussilet 41/34. Kötülüğü karşı iyiliği emreden başka bir ayet için bk. Kasas 28/54.

*birbirinizle yarışın.*³⁰⁰ *Hayr*, akıl, adalet, fazilet ve faydalı şeyler gibi, taşıdığı özellikler dolayısıyla bütünüyle istenen, arzu edilen, değerli, her iki dünya için de faydalı ve yararlı olan her şeydir.³⁰¹ Dolayısıyla sizden her biriniz, yönünüze yönelerek hayırlar yapmakta yarışınız. Farklı yönlerde, başka başka şehirlerde bulunduğunuzdan dolayı, aranızda sosyal birlik yoktur sanmayınız. Zira bir kibleye yönelmeniz sayesinde yönlerin farklılığına rağmen hepiniz tek cemaat olur ve Mescid-i Haram içinde namaz kılıyor gibi muntazam bir sosyal topluluk halini kazanırsınız.³⁰²

Kur'an'ın tanımladığı şekliyle hayırda yarışma, Allah katında tek geçerli din olan İslam'ın bütün çağlarda inananlar arasında yaygınlaştırmaya çalıştığı bir prensiptir. Örneğin Kur'an, Hz. Zekeriya'nın, hanımının ve oğlu Hz. Yahya'nın da hayırda yarışan kimseler olduğunu bildirir.³⁰³ Allah sonraki nesillere de onlarla yarışmalarını emreder: *"Rabbimizin affına mazhar olmak ve Allah'a karşı sorumluluk bilinci duyanlar için hazırlanmış göklerle yer kadar geniş bir cennete ulaşmak için birbirinizle yarışın."*³⁰⁴ *Müsâre'ât ve müsâbaka*, surat ve geçme yarışıdır. *Sâbikû*, müsâbaka edin, yani sizden önceki ümmetlerin en önde olanlarını geçmek ve onlardan daha ileri olarak Rabbimizin mağfiretine ve cennetle rıdvana ermek için gereken sebepleri hazırlamak hususunda, koşu meydanlarındaki yarışçılar gibi yarışın.³⁰⁵

Mülk Allah'ın olup sahip olduğu şeyler kişiye Allah'ın bir ihsanı, nimeti ve emanet olarak verilmesine rağmen kişi bu noktada kendini kendine yeterli görüp cimri kesilebiliyor. Kur'an, bir köleyi özgürlüğe kavuşturmayı, zor zamanda yakını olan bir öksüzü yahut toprağa serilmiş bir yoksulu doyurmayı aşılması zor bir tepeyi aşmaya benzetiyor³⁰⁶ ve infak edip de kendini kendine yeterli görmeyenlere Allah'ın kolaylık göstereceğini belirtiyor.³⁰⁷ Yine zor durumda olan birine yapılan infakı veya verilen bir borcu Allah'a verilmiş bir borç olarak niteleyerek bunun

³⁰⁰ Bakara 2/148.

³⁰¹ İsfehânî, *Müfredât*, s. 300-301.

³⁰² Yazır, *Hak Dini*, I, 427.

³⁰³ Bk. Enbiyâ 21/89-90. Kur'an verirken bile ürperen ve hayırda yarışanları över. Mü'minûn 23/57-61.

³⁰⁴ Âli İmrân 3/133; Ayrıca bk. Mu'minûn 23/61; Hadîd 57/21.

³⁰⁵ Yazır, *Hak Dini*, VII, 156-157.

³⁰⁶ Bk. Beled 90/13-16. Bu ayetlerde cennete ulaşmanın emek gerektirdiğini ima ediyor.

³⁰⁷ Bk. Leyl 92/5-11.

kat kat artırılacağını ve karşılığının cömertçe verileceğini belirtiyor.³⁰⁸

Sonuç olarak Kur'an'da insanların fert ve millet olarak din ve dünyalarıyla ilgili faydalı olacak iyi amellerin hepsinde yardımlaşmaları ve yarışmaları emredilmesinin yanında çeşitli mükâfatlar vaad edilerek teşvik edilmiş ve sosyal yardımlaşmada maddî müeyyideden ziyade manevî müeyyide üzerinde durulmuştur. Özellikle toplumun dini önderlerinin ve ulemanın mal biriktirme yarışına girmeleri şiddetle kınanmış,³⁰⁹ kişileri sadece Allah'ın rızası gözetilerek yapılan yardımların ahirette kurtaracağı belirtilmiştir: *“Ey iman edenler! Hiçbir alışverişin, hiçbir dostluğun ve hiçbir şefaatin olmadığı kıyamet günü gelmeden önce, size rızık olarak verdiklerimizden (Allah yolunda) harcayın.”*³¹⁰

Sonuç

Kur'an, gerek fert olarak gerek cemiyet olarak insandan bahseder, insana hitabeder; her yönüyle, içinde bulunan her çeşit insanla, türlü türlü hadiseleriyle “cemiyeti” anlatır. Kur'an bir psikoloji ve sosyoloji kitabı olmadığı gibi, onun asıl amacı ruhları eğitip yetiştirmek olup psikolojik ve sosyolojik nazariyeler, veriler ortaya koymak değildir. Ama Kur'an, insanın ruhi yönü, psikolojik yapısı, toplumlar ve toplumsal düzen hakkında genişçe bilgi vererek fert ve toplum için uyulması gereken prensipler koymaktadır.

Kur'an, toplumlara veya toplumda yer alan insanlara, birbirleriyle olan ilişkileri, toplum içerisindeki rolleri, inanca bağlı özellikleri, hak-batıl mücadelesindeki konumları açısından yaklaşarak, onların toplum içerisindeki rollerini nasıl kullandıklarını ya da kullanmadıklarını ve peygamberler karşısında veya yanındaki mücadelelerini sergilemektedir.

Kur'an, sosyal realiteye önem vererek insanı hem yaratanına hem de topluma karşı bir takım vazifelerle sorumlu tutmuştur. Kur'an toplumun fertlerden oluştuğu gerçeğine binaen, önce fertleri eğitici hidayet düsturları vermektedir. Çünkü fert toplumun temel taşıdır. O sağlam olursa toplum da sağlam olacaktır. Diğer taraftan topluma atfedilen

³⁰⁸ Bk. Hadid 57/18.

³⁰⁹ Bk. Tevbe 9/34-35.

³¹⁰ Bakara 2/255; Ayrıca bk. Bakara 2/264-265, 272; Muhammed 47/38; Müddessir 74/42-48; İnsân 76/8-22.

öneme binaen Kur'ânî hitapların çoğu zaman çoğul olduğunu görürüz.

Kur'an, Allah'ın varlığına şahit olması ve O'na kul olması için, hali-felik görevi ile ve bu görevin sorumluluğunu yerine getirip getirmediğinin imtihanını vermek üzere yaratılan ve iyilikte yarış meydanı olan bu dârı dünyaya gönderilen insanın, dünya hayatıyla doğrudan ilgilendiği gibi ruhun arıtılmasıyla, eğitilmesiyle, bireyin ahlakî gelişimiyle de ilgilenir. İşte Kur'an'ın asıl fonksiyonu da insanı rûhen eğiterek yeryüzünde iyiliğin, adaletin hâkim olmasını sağlamaktır. Böylece Kur'an, ruhen ve bedenen sağlam, ruh ve beden dengesini sürdüren karakterde insan yetiştirmek amacındadır. Dünyayı ihmal eden, toplum içinde bir üye olarak görevden kaçan insan tipini Kur'an sevmediği gibi, dünyayı gaye edineni, bütün varını dünyanın maddi nimetlerine adayan ve bunların hesabını vereceğini unutanı da sevmez.

Bütünüyle insanlık ailesi içerisinde merhametin, iyiliğin, erdemin, ahlakın, adaletin, birliğin, barışın ve yardımlaşmanın hâkim olmasına çağıran Kur'an'da zorla dine sokmayı yasaklayan çok net hükümler, buyruklar olmasına rağmen İslam adına insanları ötekileştirerek yerlerinden, yurtlarından sürececek terörün üretilme sebebi Müslümanların eğitimsiz kesiminin belli vaatlerle kandırılıp kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Bu da Kur'an'ın anlaşılma yöntemlerini ihmal edip Kur'an'a bütüncül bakmayarak savaş ortamında inen ve o ortamla ilgili ayetleri bağlamından kopararak belli ideolojiler doğrultusunda kullanmak, kitaba uymayıp kitabına uydurmaktan kaynaklanan önyargılı fikirlerin Kur'an'a giydirilme çabasından başka bir şey değildir. Bu durum, Kur'an'ın ifadesi ile ayetlere şaşkınlık bakarak şeytanın uydusu olmak, bu şekilde kendisini doğru yolda sanarak Allah'ın yoluna engel olmaktadır³¹¹ ve merhametin kaynağı olan Allah'a en büyük iftiradır. Bu iftirada bulunanlar da asla iflah olmayacaklardır.³¹² Kur'an, 23 senelik süre zarfında indirilen ilahi hitaptır. Kur'an'ın nüzul ortamını ve ayetlerin bağlamlarını, maksatlarını dikkate almadan yapılacak her türlü yorum şeytana destek verecektir ve Kur'an'ı hedefinden tam tersi istikamete saptırmak olacaktır.

³¹¹ Bk. Zuhuruf 43/36-37. Ayrıca bk. Bakara 2/26; İsrâ 17/82.

³¹² Bk. Nahl 16/116. Ayrıca bk. Âli İmrân 3/78, 94.

Kur'an, dindeki sapmalardan ve toplumların gidişatından Peygamberlerin varisi olan âlimleri sorumlu tutmakta, ilim adamlarının yanlış davranışlara karşı tutumlarının, onları önlemek ve toplumu korumak, ıslah etmek olması gerektiğine dikkat çekmektedir. Toplumlarını ıslah etmede önderlik yapan peygamberlerin sorumluluğunu taşıyan âlimler, bir sosyolog gibi cemiyetleri inceleyerek sosyal hastalıkları ortaya çıkarıp toplumsal çöküntüyü önleyecek çözümler üretmek ve toplumlarının geleceğini şekillendirmek durumundadırlar. Manevi gücün kaynağı olması beklenen din adamlarının bozulması, bir toplumun bozulmasındaki son adımdır. Hz. Peygamberin saçlarını ağartan ve üzüntüden belini büken, neredeyse kendini helake sürükleyen Kur'an'ı anlama, yaşama ve diğer insanlara taşıma sorumluluğunu ve şuurunu ulema ve ilim ehli taşımadıkça başarı sağlanamayacaktır.

Neticede Kur'an, ideal bir insan ve toplum tipi önerir. Böylelikle insanı en iyi tanıyan ve tanıtan Allah, Kur'an'da insandan geniş bir şekilde bahsederek ona yol gösterir ve ondan yeryüzünde iman, salih amel ve ahlak temeline dayalı, barışın hâkim olduğu, adaletli ve eşit haklara sahip, hayırda yarışan ve yardımlaşan, hakkı, sabrı, merhameti tavsiye eden birlik içinde bir toplum ve toplum düzeni oluşturmasını istemektedir.

Kaynaklar

Abdülbâkî, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemü'l-Mü'fehres li Elfâzi'l-Kur'ân'il-Kerim*, Dâru'l-Hadis, 2.bs., Kahire 1988.

Adler, Alfred, *İnsan Tabiatını Tanıma*, Trc. Ayda Yörükân, 3.bs, Türkiye İş Bankası Kültür Y., 1997.

Ahmed b. Hanbel, *Müsned I-VI*, Çağrı Y., İstanbul 1413/1992.

Akseki, Ahmet Hamdi, *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı (Ahlak Dersleri)*, Sa-deleştiren: Arslan Aydın, Nur Y., 2.bs., Ankara 1991.

Ateş, Süleyman, *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul t.s.

Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar N., İstanbul 1988.

Aydın, Hayati, *Kur'an'da Psikolojik İkna*, Timaş Y., İstanbul 2001.

- Aydın, Mustafa, *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı*, Pınar Y., İstanbul 1991.
- Bayraklı, Bayraktar, *Kur'an'da Değişim Gelişim ve Kalite Kavramları*, MÜİFAV Y, İst 1999
- el-Behiy, Muhammed, *Kur'an ve Toplum*, Bir Y., İstanbul 1986.
- Beyaz, Zekeriyya, "İslam Barışçı Dindir", *Diyanet Dergisi*, Sayı: 2, Mart-Nisan 1975, c. XIV.
- el-Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Camî'u's-Sahih* I-VIII, Çağrı Y., İstanbul 1413/1992.
- el-Bûtî, Ramazan, *Kur'an'da İnsan ve Medeniyet*, Trc. Resul Tosun, Risale Y., İstanbul 1987.
- Carrel, Alexis, *İnsan Denen Meçhul*, Hayat Y., İstanbul 1997.
- Cerrahoğlu, İsmail, "Kur'an-ı Kerim'in Öngördüğü Adalet Esasları", *Diyanet İlmî Dergi*, Nisan-Mayıs-Haziran, Sayı: 2, c. 29, 1993.
- Çağrı, Mustafa, "Adalet", *DİA*, İstanbul 1988, I.
- Çağrı, Mustafa, "Ahlak", *DİA*, İstanbul 1989, II.
- Çağrı, Mustafa, "Hak", *DİA*, İstanbul 1997, XV.
- Çağrı, Mustafa, "Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker", *DİA*, İstanbul 1995, XI.
- Çağrı, Mustafa, "Kardeşlik", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV.
- Curcânî, Seyyid Şerif, *Ta'rifâtu Seyyid Şerif*, Dersaâdet, İstanbul 1318 h.
- Draz, M. Abdullah, *İslam'ın İnsana Verdiği Değer*, Trc. Nurettin Demirel, İstanbul 1983.
- Duman, M. Zeki, "Hablullah", *DİA*, İstanbul 1996, XIV
- Dumlu, Ömer, *Kur'an'da Bazı Kavramlara Bakış*, Anadolu Y., İzmir 1999.
- Dumlu, Ömer, *Kur'an-ı Kerim'de Ma'rûf ve Münker*, Anadolu Y., İzmir 1999.
- Ebû Dâvud , Süleymân b. el-Eş'âs, *Sünen* I-V, Çağrı Y., İstanbul 1992.
- Ebû Zehrâ, Muhammed, *İslam'da Toplum Düzeni*, Trc. Nureddin Demir, M. Vesim Taylan, Kayıhan Y., İstanbul 1993.
- Er, İzzet, *Din Sosyolojisi Makaleler*, Akçağ Y., Ankara 1998.

- Erdem, Mustafa, "İslam'da İnsan Modeli", *İslam'da İnsan Modeli ve Hz. Peygamber Örneği* (Kutlu Doğum Haftası, 1993), TDV.Y., Ankara 1995.
- Eren, Şadi, *Kur'an ve Toplum*, Zafer Y., İstanbul 1998.
- Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir*, Trc. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret Y., İstanbul 1996.
- Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, Trc. Alparslan Açıkgenç, Ankara Okulu Y., Ankara 1996.
- Fazlur Rahman, *İslam ve Çağdaşlık Fikrî Bir Geleneğin değişimi*, Trc. Alparslan Açıkgenç, M. Hayri Kırbasoğlu, Ankara Okulu Y., Ankara 1996.
- Garaudy, Roger, *İslam ve İnsanlığın Geleceği*, Trc. Cemal Aydın, İstanbul 1990.
- Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Trc. Ahmet Serdaroğlu, Bedir Y., İstanbul ts.
- Gölcük, Şerafeddin, *Kur'an ve İnsan*, Esra Y., Konya 1996.
- Görgün, Tahsin, "İbn Haldûn", *DİA*, İstanbul 1999, IXX.
- Güngör, Erol, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, İstanbul 1997.
- Hadîdî, Mucahid Muhammed, *Menhecü'l-Kur'ân ve's-Sünne fi'l-'Alâkâti'l-İnsâniyye*, Mısır 1978.
- Halil, İmaduddin, *Sosyal Adalet*, Trc. Said Aykut, Şule Y., İstanbul 1993.
- Hökekleli, Hayati, "İslam'ın İnsan Görüşü Işığında İşçi Hakları", *İslam'da İnsan Modeli ve Hz. Peygamber Örneği* (Kutlu Doğum Haftası), TDV Y. Ankara 1995.
- İbn Haldun, (Şark-İslam Klasikleri) *Mukaddime*, Trc. Zakir Kadiri Ugan, MEB Y., İst. 1996.
- İbn Kesir, *Muhtasarı Tefsiri İbn Kesîr*, İhtisar ve Thk. Muhammed Ali es-Sabûnî, Dersaadet, İstanbul, ts.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mûkerrem (ö. 711/1311), *Lisânu'l-'Arab*, Thk. Abdullah Alî el-Kebîr vd., Dâru'l-Ma'ârif, Kâhire ts.
- İsfehânî, Râgıp, *Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*, Thk. Safvân Adnân Dâvûdî,

- Dâru'l-Kalem, 2.bs., Beyrut 1997.
- İslamoğlu, Mustafa, *Hayat Kitabı Kur'an -Gerekçeli Meal Tefsir-*, Düşün Y., İstanbul 2008.
- İslamoğlu, Mustafa, *Kur'an Sürelerinin Kimliği*, Akabe Vakfı Y., İstanbul 2011.
- İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, Trc. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar N, İstanbul ts
- İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, Trc. Selahaddin Ayaz, Pınar Y., 2.bs., İst. 1991.
- Kırca, Celal, *Kur'an ve İnsan*, Marifet Y. İstanbul 1996.
- Kutub, Seyyid, *Fi Zılâli'l-Kur'an*, Trc. Salih Uçan, Vahdeddin İnce, Dünya Y., İstanbul 1991.
- el-Merâğî, Mustafa, *Tefsîru'l-Merâğî*, 3.bs., Beyrut 1394/1974.
- Mevdudi, Ebu'l-'Alâ, *Tefhîmü'l-Kur'an*, Trc. Kurul, İnsan Y., 2.bs., İstanbul 1992.
- Mir, Mustansır, *Kur'ani Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*, Trc. Murat Çiftkaya, İnkılap Y., İstanbul 1996.
- Muslihiddin, Muhammed, *İslam ve Sosyoloji*, Trc. Sami Şener, Akabe y., İstanbul 1987.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn el-Haccâc el-Kuşeyri, *el-Câmi'u's-Sahîh*, I-III, Çağrı Y, İstanbul 1992
- Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslam: İdealler ve Gerçekler*, Trc. Ahmet Özel, İstanbul 1985.
- en-Nesâî, Ahmed b. Şuayb, *Sünen*, I-VIII, Çağrı Y., İstanbul 1992.
- Nesefî, Ebi'l-Berekât Abdullah ibnu Ahmed b. Mahmûd, *Tefsîru'n-Nesefî (Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl)*, Thk.: Yusuf Ali Beddivi, 2.bs., Daru'bnü Kesîr, Beyrut 1420/1999.
- Okuyan, Mehmet, *Kısa Sürelerin Tefsiri*, Düşün Y., 5.bs., İstanbul 2012.
- Özdemir, İbrahim, "Kur'an'ın Öngördüğü Toplumun Temeli Olarak Birey ve Ahlak", *Devlet ve İktidar*, Köprü Dergisi, Bahar 1997, Sayı: 58.
- Özel, Ahmet, "Gayri Müslim", *DİA*, İstanbul 1996, XIII.

- Özsoy, Ömer, *Sünnetullah Bir Kur'an İfadesinin Kavramlaşması*, Fecr Y., 2.bs., Ankara1999.
- Özsoy, Ömer – Güler, İlhami, *Konularına Göre Kur'an*, Fecr Y., Ankara 1996.
- Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, Yeni Boyut, 12.bs., İstanbul, 1997.
- er-Râzî, Fahrüddîn Muhammed (604), *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1401/1981.
- Rızâ, Muhammed Reşid, *Tefsirul'l-Kur'ani'l-Hakîm (Tefsîru'l Menâr)*, Daru'l-menâr, Kahire 1366/1947.
- Sâbûnî, Muhammed Ali, *Safvetü't-Tefâsîr*, Dersaadet Y., İstanbul ts.
- Saka, Şevki, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, İrşad Kitaplığı, Ankara 1997.
- Sezen, Yümni, *İslam Sosyolojisine Giriş*, Turan Kültür Vakfı, İstanbul 1994.
- Sıddıkî, Mazharuddîn, *İslam Dünyasında Modernist Düşünce*, Trc. Murat Fırat-Göksel Korkmaz, Dergah Y., İstanbul 1990.
- Şeriatî, Ali, *İslam Sosyolojisi*, Trc. Kenan Sökmen, Birleşik Y., 3.bs., İstanbul 1993.
- Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin, *el-Mizân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, Beyrut 1417/1997.
- et- Taberî, Muhammed b. Cerîr (224-310), *Tefsîru't-Taberî -Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili Âyi'l-Kur'ân-*, Thk. 'Abdullâh b. 'Abdulmuhsin et-Türkî, Hicr li't-Tıbbâ' ve'n-Neşr, Kâhire 1422/2001.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa, *Sünen I-V*, Çağrı Y., İstanbul 1992.
- Topçu, Nurettin, *Sosyoloji*, Hazırl.: Ezel Erverdi-İsmail Kara, Dergah Y., İstanbul 2001.
- Uzun, Nihat, *Kur'an'da Ümmet Kavramı* (Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2002.
- Ünal, Ali, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, Beyan Y., İstanbul 1986.
- Ünal, İsmail Hakkı, "İslam'da İşçi-İşveren ilişkileri", *İslam'da İnsan Modeli ve Hz. Peygamber Örneği* (Kutlu Doğum Haftası), TDV Y.

Ankara 1995.

Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dîni Kur'an Dili*, Çelik-Şura Y., İstanbul 1993.

Yıldız, Mustafa, *Kur'an'da İnsan Hakları* (Yüksek Lisans Tezi), Konya 1996.

Zamahşerî, Mahmud İbn Ömer, *Esâsu'l-Belâğa*, Beyrut 1385/1965.

Zamahşerî, Mahmud İbn Ömer, *Tefsîru'l-Keşşâf 'an Hakâiki Ğevâmi-di't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvî'l fî Vucûhi't-Te'vil*, Tash: Muhammed Abdusselâm Şâhîn, 3.bs, Dârul-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003.

Zeydan, Abdülkerim, *İslam Davetçilerine*, Trc. Nezir Demircan, İktbal Y., Ankara 1977.

Zeyveli, Hikmet, "Kur'an'ın Öngördüğü Toplum Modeli", *1. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu*, Fecr Y., Ankara 1995.

Zuhayli, Vehbe, *Fert ve Topluma Kur'an'ın Mesajı*, Trc. Halil İbrahim Kutluay, Risale Y., İstanbul 1995.